

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ - ત્રેમાસિક

ડૉ. આર. બી. બલર

માંડવી (જિ. કચ્છ)ના દરિયાકિનારે ઓટનો સમય હોય ત્યારે, દરેક વર્ગની સ્ત્રીઓ 'દરિયાલાલ'ની પૂજા કરવા આવે. પૂજાપાના સામાનમાં ખાસ કરીને મમરા અને ચોખા હોય, જે ખાવા વિવિધ પ્રકારનાં સંખ્યાબંધ ધોમડા (Gulls) આવી જાય. ગરેરા (Godwit) અને ગજપાંઉ (Blackwinged Stilt) પણ ચોખા ખાતાં જોવા મળે. શિયાળાની ઋતુમાં ધોમડા તથા અન્ય પાણીના પંખીઓ જોવા માટે માંડવીનો દરિયાકિનારો આદર્શ સ્થાન છે. શિયાળો ઉતરતા જઈએ (માર્ચ-એપ્રિલ) તો ઘણાં પક્ષીઓને પ્રજનન ધોષાકમાં જોવાનો લહાવો પણ મળે.

વર્ષ : ૩

સર્ગ અંક : ૯

વર્ષ ૨૦૦૦

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ

સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

નામ તેમનું શ્રી દિનકરરાય કેશવલાલ વૈદ્ય, 'મીનપિયાસી'. વતન યૂડા(જિ. સુરેન્દ્રનગર). દેખાવે સાદા પણ પ્રતિભા બહુમુખી. જ્ઞાતિ હાલારી પ્રશ્નોરા. આપ્તજનોમાં દિનુભાઈ તરીકે ઓળખાતા.

હાલારી પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિ બહુ નાની. તેમની વસ્તી ફક્ત સૌરાષ્ટ્રમાં. પરંપરાની દ્રષ્ટિએ એ આખી જ્ઞાતિનો મુખ્ય વ્યવસાય વૈદક. આયુર્વેદના ઊંડા જાણકારો અને અઠંગ ઉપાસકો જેવા કે, જામનગર રાજ્યના પ્રખ્યાત વૈદરાજ, લીબડીના રાજવૈદ્ય શ્રી અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી. આ જ્ઞાતિના બાળકોને વૈદક તો ગળથૂથીમાં જ મળતું, એમ કહેવાતું. આ જ્ઞાતિમાં શ્રી દિનકરરાયનો જન્મ તા. ૨૧-૯-૧૯૧૦ના રોજ થયો. તેમના પિતા શ્રી કેશવલાલભાઈ પણ બહુ ઊંચી કોટીના વૈદ્ય હતા.

મેટ્રીક પાસ થઈ, શ્રી દિનુભાઈ 'એલ.સી.પી.એસ.'નો ડૉક્ટરી અભ્યાસ કરવા મુંબઈ ગયા. બે વરસ રહી તેની ઈન્ટર પરીક્ષા પાસ કરી, પણ મુંબઈનાં હવાપાણી અને ખોરાક માફક ન આવ્યાં. તબિયત બગડી. અભ્યાસ અધૂરો છોડી યૂડા આવવું પડ્યું. તબિયત સારી થયે તેમના પિતાશ્રીના હાથ નીચે આયુર્વેદનું વધુ જ્ઞાન મેળવ્યું અને તેમનું દવાખાનું સંભાળ્યું.

તેમના પિતાશ્રી 'થિઓસોફિસ્ટ' હતા. ઘરમાં તેનાં પુસ્તકો હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેનાં વાચને શ્રી દિનુભાઈ પણ 'થિઓસોફી'ના રંગે રંગાયા. કાવ્યો લખવાનો શોખ પહેલેથી. વર્ષો સુધી તે પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. 'વર્ષાજલ અને ગુલછડી' અને 'જુઈ' એ બે તેમના પ્રસિધ્ધ થયેલ કાવ્યસંગ્રહો. તે સિવાય, અપ્રગટ કાવ્યો પણ ઘણાં. કાવ્ય રસિકોમાં અને રેડિયો પર તેમનાં કાવ્યો ઠીકઠીક આવકાર પામેલાં. તેઓએ પોતાનું ઉપનામ 'મીનપિયાસી' રાખેલું.

તેમનો બીજો શોખ, પક્ષીનિરીક્ષણનો. અવલોકન શક્તિ સતેજ. પોતાના વતન યૂડાની પક્ષીસૃષ્ટિના જબરા જાણકાર. કોઈ નવું પક્ષી નજરે ચડે તો દિવસો સુધી તેનું ઘનિષ્ઠ નિરીક્ષણ કર્યા કરે. યૂડા ગામ નાનું. તેમાં તેમનું વિશાળ મકાન. અનેક પક્ષીઓ તેમનાં આંગણામાં અને ત્યાંનાં છોડ-વૃક્ષોમાં આવતાં. આમ ઘરે બેઠા હોય ત્યારેય તેમનું પક્ષીનિરીક્ષણ ચાલ્યા

કરતું. મોરને પાંખરતો(Mating) તેમણે પોતાના મકાનમાં બેઠાં બેઠાં જ જોયેલો ! યૂડાની આખી સીમમાં ફરતાં રહે. ઘરે ખેતીવાડી પણ ખરી. પોતાનાં વાડી-ખેતરોમાં આવતાં પંખીઓના અભ્યાસની તકો મળતી અને તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવતા.

વરસો પહેલાં પક્ષીઓ વિશે, તેમની લખેલી બે પુસ્તિકાઓ મહેસાણાની એક સંસ્થાએ પ્રસિધ્ધ કરેલી. મુંબઈના એક વર્તમાન પત્રમાં, 'પક્ષી પરિચય'ની એક લેખમાળા પણ તેમણે લખેલી. અને છેલ્લે, તેમના સમગ્ર અવલોકનોનાં નીચોડસમું અને પુષ્કળ ત્રિરંગી ચિત્રો અને તસવીરોવાળું પુસ્તક 'પંખીમેળો' ૧૯૯૨માં ગુજરાત રાજ્યના માહિતી ખાતાએ પ્રગટ કર્યું. 'ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી'એ તેને પુરસ્કૃત પણ કર્યું.

ખગોળ, એ તેમના શોખનો ત્રીજો વિષય. પુસ્તકોની મદદથી જાતે જ બધાં નક્ષત્રોની ઓળખ કરી લીધેલી. એટલેથી ન અટક્યાં. ખગોળમાં વધુ ઊંડા ઊતર્યા. તે વખતે આપણા જાણીતા ખગોળવિદ્ સ્વ.શ્રી છોટુભાઈ સુથારે 'આકાશગંગા' નામનું દ્વિમાસિક શરૂ કરેલું. તેમાં તેઓ લખતા. તેમાં પ્રસિધ્ધ થએલા તેમના લેખોમાંથી પસંદ કરીને એક પુસ્તક થોડાં જ વરસો પહેલાં 'ખગોળની ખૂબીઓ' નામે પ્રસિધ્ધ થયું છે.

મને, શ્રી મીનપિયાસીનો પરિચય તેમના લઘુબંધુ સ્વ.શ્રી શશીકાંતભાઈ દ્વારા ૧૯૫૩માં પત્રમૈત્રીથી થયેલો. અમારી વચ્ચે અવારનવાર પત્ર-વ્યવહાર થતો રહેતો. રૂબરૂ પણ તેમને મળવા યૂડા જતો.

૧૯૯૭માં યૂડાના નાગરિકો તથા ગુજરાતના સાહિત્યકારો તરફથી શ્રી મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'ની અધ્યક્ષતામાં તેમનું સન્માન થયું. તે વખતે તેમને થેલી અર્પણ થયેલી. સંતાનમાં તેમને એક પુત્રી છે. તેમનાં પત્નીનું ૧૯૫૬માં અવસાન થયેલું. નેવું વરસ જેવું સુદીર્ઘ જીવન જીવી, '૯૯ માર્ચમાં તેઓએ આપણી વચ્ચેથી ચિરવિદાય લીધી. ગુજરાત રાજ્યના પક્ષીનિરીક્ષકોમાંથી એક સિતારો ખરી પડ્યો. આપણી 'જમાત'માં તેઓ સૌથી વરિષ્ઠ હતા.

સી-૨, હરિઓમ એપા., ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ પાસે, જવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧.

સાભાર સ્વીકાર

૩૦૦૦-૦૦ 'ઈન્ડિઅન મેડીકલ એન્ડ કલ્ચરલ ફાઉન્ડેશન'	૫૦-૦૦ ભરત વિદ્વાંસ, અમદાવાદ	૫૦-૦૦ નેહાબેન, અમદાવાદ
૮/૦. નરેન્દ્ર શોધન, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ યુ.આર.પંડ્યા, વડોદરા	૧૦૦-૦૦ ડૉ.એસ.જે.વસાવડા, જામનગર
૫૦૦-૦૦ ભગવાનજી જાવિયા, વેરાવળ	૧૦૦-૦૦ ગુણવંતરાય જોષી, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦ સૌરિન શાહ, મુંબઈ
૫૦૦-૦૦ કંદર્પ ધોળકિયા, ભુજ	૨૫૦-૦૦ ગૌતમ જોષી, જાફરાબાદ	૧૦૨-૦૦ નવલકુમાર ભાવસાર, વેરાવળ
૫૦૦-૦૦ ભવભૂતિ પારાશર્ય, આણંદ	૧૦૦-૦૦ હેમંત પંડ્યા, રાજકોટ.	૫૦-૦૦ નીતિન ભટ્ટ, અમલેશ્વર(જિ.ભરૂચ)
૫૦૦-૦૦ પ્રો.આર.એસ.ત્રિવેદી, અમદાવાદ	૨૦૦-૦૦ પરેશ બારભૈયા, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ ડૉ. નલિન વૈદ્ય, સુરત
૫૦૦-૦૦ ઉત્તમ ભુતા, ભાવનગર	૨૦૦-૦૦ પરેશ રાવળ, અમદાવાદ	૧૫૦-૦૦ ડૉ. પ્રવીણ ખત્રી, અમદાવાદ
૨૦૧-૦૦ અરૂણ ત્રિવેદી, અમદાવાદ	૩૦૦-૦૦ નરોત્તમ પલાણ, પોરબંદર	૫૦-૦૦ જયપ્રકાશ પટેલ, અમદાવાદ
૩૫૦-૦૦ ડૉ. એસ.સી. વશિષ્ઠ, નડીયાદ	૩૫૦-૦૦ કચ્છ -ભુજના પક્ષીમિત્રો	૧૦૦-૦૦ બાબુભાઈ પટેલ, નવસારી
૧૦૦-૦૦ ઉત્તમરામ ગાંધી, અમદાવાદ	૨૦૦-૦૦ પ્રાણજીવન મહેતા, મુંબઈ	૧૦૦-૦૦ શુભેચ્છક (૮/૦. ઉત્તમરામ ગાંધી)
૨૦૦-૦૦ જયશ્રીબેન મહેતા, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ નટવરલાલ વરિયા, રાજકોટ	૨૦૦-૦૦ રાજુ-દિપ્તી, કોબા
૧૦૦-૦૦ મહેન્દ્ર શાહ, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ અજય દેસાઈ, દાહોદ	૧૦૦-૦૦ વિહંગ પાઠક, ગીજરમ (જિ.સુરત)
	૧૦૦-૦૦ ગોવિંદભાઈ ગામિત, જૂનાગઢ	

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ, સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, સંપાદક મંડળ : પી.એસ.ઠક્કર, ડૉ. આર.બી.બલર, કે.ડી.વૈષ્ણવ પત્રવ્યવહાર : ૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. Email : vihangujarat@usa.net

લવાજમ : નિ:શુલ્ક (શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ' ના નામે ચેક અથવા ડ્રાફ્ટથી)

પ્રકાશક : લાલસિંહ રાઓલ, સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટમેન્ટ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ પાસે, જવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧.

મુદ્રક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, મુદ્રણસ્થાન : 'શારદ પ્રકાશન', ૫, સનપોઈન્ટ કોમ્પ્લેક્સ, ગુરુકુળ ટાવર સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨.

જીવન-ઝરમર

અને પક્ષીઓની 'ફોટોગ્રાફી' તરીકે લોકો સમક્ષ બહાર આવ્યો.

પોતાના મોસાળ, વડોદરામાં જન્મેલા સૈયદ દિલહાસ એહમદ વસીમ એહમદ જાફરીને નાનપણથી જ વન્ય પશુ-પક્ષીઓનો ખૂબ શોખ હતો. તેઓ વિશ્વના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના પણ સારા એવા જાણકાર હતા અને ખાસ કરીને મધ્યકાલીન રશિયન સંસ્કૃતિના ચાહક હતા. તેમના વતન, ઘોળકાની આજુબાજુ પક્ષી-જીવન ઘણું સાદું હોવાથી, જીવન પ્રત્યેનો તેમનો આ પ્રેમ, તેમની વન્ય-પશુ લોકો સમક્ષ બહાર આવ્યો.

દિલહાસ જાફરીને 'બર્ડ-વૉચિંગ'માં માર્ગદર્શન, જાણીતા પક્ષીનિરીક્ષક શ્રી લાલસિંહ રાઓલ પાસેથી અને 'વાઈલ્ડ-લાઈફ ફોટોગ્રાફી'ની પ્રેરણા શ્રી સુલેમાન પટેલ પાસેથી મળી હતી. તેમની લીધેલી તસવીરો સાપુતારા, વડોદરા, ભાવનગર તથા ધરમપુરનાં મ્યુઝિયમોમાં પ્રદર્શિત થયેલી. આ ઉપરાંત, તેમણે અમદાવાદમાં ગુજરાત રાજ્ય લલિતકળા એકેડેમીમાં અને સેન્ટ ગ્રેવિયર્સ કૉલેજમાં, તથા ઘોળકામાં 'ફાઈન આર્ટ્સ કૉલેજ'માં પોતાના 'વાઈલ્ડ-લાઈફ ફોટોગ્રાફી'નાં પ્રદર્શનો યોજ્યાં હતાં. વડોદરાની ફાઈન-આર્ટ્સ કૉલેજમાં તેઓના લગભગ ૭૦ 'ટ્રાન્સપરન્સી ફોટોગ્રાફ' છે, જેમાંની ઘણી ખરી તસવીરો ખૂબ જ નાચાબ છે. તેઓ 'ગોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી'ના આજીવન સભ્ય હતા. તેમની કેટલીક તસવીરો 'ઈન્ડિયન એક્સ્પ્રેસ', 'કુમાર' તથા 'વિહંગ' જેવા સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલી છે. તેઓ 'વિહંગ' ના સંપાદક મંડળના સભ્ય હતા.

છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી તેઓ એશિયન મધ્યશિયાળુ પાણીનાં પક્ષીની ગણતરીમાં તથા વનખાતા તરફથી યોજાતી નળસરોવરની પક્ષી ગણતરીમાં પણ ભાગ લેતા હતા. આ સિવાય તેઓએ ઘોળકામાં ઇંગ્લિશ મીડીયમ સ્કૂલ ચલાવી હતી અને એક 'ફીલાન્સ જર્નાલિસ્ટ' તરીકે કાર્ય કર્યું હતું.

દિલહાસ જાફરીના જીવન-પ્રેમનું એક પાસુ એ પણ હતું કે, તેઓ પોતાના કુટુંબીજનોને અનહદ પ્રેમ કરતા હતા. કોઈને સ્કૂલ અથવા કૉલેજમાં એડમીશન લેવાનું હોય, ડૉક્ટર પાસે જવાનું હોય, કે પછી વેકેશનમાં ફરવા જવાનું હોય, તેઓ અચૂક સાથે આપતા. કુટુંબનાં નાનાં બાળકોને તેઓ કલાકો સુધી રમાડતા. તેમનો ચાર વર્ષનો પૌત્ર, અરસલાન, અને પાંચ વર્ષનો દોહિત્ર, કામરાન, જો કે, મૃત્યુની હકીકત સમજી શકે એટલી ઉંમરના નથી, તેમ છતાં તેમના દાદા અથવા નાનાની યાદમાં વ્યથિત તો થઈ જ જાય છે.

અમદાવાદની શ્રેય હોસ્પિટલમાં 'કેન્સર' અને 'કિમોથેરાપી'ને લડત આપતાં, જ્યારે તેમણે અંતિમ શ્વાસ લીધો, ત્યારે તેમના ચહેરા પર એક રોગીની પીડા નહીં, પરંતુ એક દાર્શનિકની ગંભીરતા ઝળકતી હતી. જીવનના પ્રેમી દિલહાસ જાફરીએ મોતને પણ સહેલાઈથી અપનાવી લીધું.

(સંકલિત)

ગયા માર્ચમાં આપણા વરિષ્ઠ પક્ષીનિરીક્ષક શ્રી દિનકરરાય વૈદ 'મીનપિયાસી' નો સ્વર્ગવાસ થયો. આ ખોટ તાજી હતી ત્યાં, મે મહિનામાં શ્રી દિલહાસ જાફરી ટુંકી માંદગી બાદ અચાનક વિદાય થયા.

ચૌદ-પંદર વરસ પહેલાં તેમના પરિચયમાં આવવાનું થયેલું. દર જાન્યુઆરીમાં થતી મધ્ય શિયાળુ જલપંખી ગણતરીમાં એક વડીલ મિત્ર સાથે હું નીકળેલો. આગલું ચોમાસુ બહુ નબળું હતું. મોટા ભાગનાં જળાશયો ખાલી હતાં. શ્રી જાફરી, ધોળકા આસપાસના પ્રદેશના જાણકાર છે અને પક્ષીઓમાં રસ ધરાવે છે, એવા ખબર અમને મળેલા, પણ અમારી પાસે તેમનું ધોળકાનું સરનામું ન હતું. પૂછતાં પૂછતાં તેમના નિવાસસ્થાને પહોંચ્યા. તેમને મળ્યા.

તેઓ બહુ ખુશ થયા. નામથી અમને જાણતા હતા.

અમારા આવવાનું કારણ કહ્યું. તરત પોતે તૈયાર થયા. ધોળકા આસપાસનાં જળાશયો પર અમને લઈ ગયા. આ પહેલા પરિચયમાં તેમના સરળ વ્યક્તિત્વથી હું આકર્ષાયો. પુસ્તકોની મદદથી એકલા એકલા પોતે પક્ષીપરિચય કેળવતા હતા, એ વાત તેમણે કરી. અમારી સાથે બધે ફર્યા. નિરીક્ષણ-શક્તિ તેજ. નવું જાણવા માટે તત્પર. પોતાના જ્ઞાનનો ડોળ નહીં. પંખીઓની ફોટોગ્રાફીનો પણ તેમને ઘણો શોખ હતો. પોતે પાડેલી કેટલીય તસવીરો તેમણે હોંશભેર અમને બતાવેલી.

પછી તો અમારો પરિચય મૈત્રીમાં પરિણમ્યો. અવારનવાર અમે મળતા અને પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા સાથે નીકળતા. શિયાળુ જલપંખી ગણતરીમાં પણ કેટલીયે વાર અમારી સાથે આવતા. પક્ષીઓના પોતે પાડેલ ફોટાઓનું એક પ્રદર્શન તેમણે અમદાવાદમાં રાખેલું. તેનું ઉદ્ઘાટન આપણા સર્વના જાણીતા પક્ષીનિષ્ણાત શ્રી લવકુમાર ખાયરના હસ્તે કરાવેલું.

ધોળકાથી શરૂ કરી આખા સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકિનારે પોતાના વાહનમાં પક્ષીનિરીક્ષણ માટે નીકળવાની તેમને ખૂબ હોશ હતી. તે માટે અવાર નવાર અમને બધાને યાદ આપ્યા કરતા, પણ કુદરતને તે મંજૂર નહીં હોય. સાવ અણધાર્યાં પ્રકૃતિના એ ચાહક, પ્રકૃતિના ખોળે પોદી ગયા, પણ પાછળ મીઠી યાદ મૂકતા ગયા.

લાલસિંહ રાઓલ

“ડૉક્ટર, આપણે એક વાર સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠે ફરવું છે.” દિલહાસભાઈના આ શબ્દો મનમાં ગુંજતા હતા, ત્યાં તો સમાચાર મળ્યા કે, તેમને હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યા છે. હું તેમને મળવા ગયો ત્યારે કંઈક અઘટિત બનવાનું છે તેવો સંકેત મોં પર સ્પષ્ટ અંકાયેલો હતો. મને ધ્રાસકો પડી ગયો, પણ તેમને કોઈ ઉચાટ ન હતો. કાયમની જેમ ખૂબ જ નમ્રતાથી મારી મુલાકાત બદલ આભાર માન્યો. તે વખતે તેમની શ્રવણશક્તિ ચાલી ગઈ હોવાથી કાગળ પર જ થોડી વાતચીત કરી.

પછી તેઓ ઝાઝું ન ટક્વા. તેઓને દફનાવ્યા ત્યારે ભારે ભીડમાંથી રસ્તો કરી એક મૂઠી માટી ઓઢાડી આવ્યો, કદાચ મિત્ર તરીકેનું ઋણ અદા કરવાની તીવ્ર ભાવનાથી પ્રેરાઈને. પાછા ફર્યા ત્યારે ધોળકાની સીમમાં એક પ્રકારનો ખાલીપો જણાયો.

ચાર-પાંચ વર્ષ પહેલાં, કરછમાં કાલાડુંગર પર દત્તાત્રેયના મંદિરની ધર્મશાળામાં વિસામો કરેલો. સવારે લટાર મારતી વખતે મેં એક નવું પક્ષી જોયું. ‘રૂમ’ પર આવી તેનું યાદ રાખેલું વર્ણન મેં દિલહાસભાઈને જણાવ્યું. તેમને કંઈક કળ મળી હોય તેમ પૂછ્યું, “તેની આંખને કરતી સફેદ રીંગ હતી?” મેં “હા” કહી એટલે તરત તેઓ બોલ્યા, “થોરિયો ગંદમ (Greynecked Bunting)” પક્ષીનિરીક્ષણની આવી અનેક વાગોળી શકાય તેવી ક્ષણો મેં તેમની સાથે વિતાવેલી.

એક ઉચ્ચ મુસ્લિમ કુટુંબને છાજે તેવાં વિવેક-વિનય તેમના વ્યક્તિત્વ સાથે વણાઈ ગયાં હતાં. ‘આપ’, ‘આપ’ કહેતા કદી થાકતા નહીં, સાથે સાથે રમૂજ અને મશકરી પણ કરી લેતાં. બાળકો સહિત સૌને ખૂબ હસાવતા. પક્ષી નિરીક્ષણની ચોકસાઈ માટે હમેશાં મને તેમને માટે માન રહેતું. ક્યારેક કોઈ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે તો ગાડી થંભાવી, ચોપડી ખોલી પહેલા તેનું સમાધાન કરી લેતા. ‘વિહંગ’ની શરૂઆત થઈ કે તરત મારે ત્યાં આવી, જૂના BNHS નાં ‘જર્નલ’, ‘હોર્નબીલ’ વગેરે મૂકી ગયા, કહ્યું, “હવેથી ‘વિહંગ’ની લાઈબ્રેરી તમારે ત્યાં.”

અમારા પક્ષીનિરીક્ષણના છેલ્લા એક પ્રવાસમાં તેમણે કહેલાં કબીરના પદોથી અમે સૌ ખૂબ પ્રભાવિત થયાં હતાં. હજી મને અને ઘરના સૌને થયા કરે છે કે, અચાનક ‘જાફરી સાહેબ’ની જીપ ક્યાંકથી આવી ઝાંપા પાસે ઊભી રહેશે ! ‘વિહંગ’ પરિવારના સભ્ય અને મારા પક્ષીનિરીક્ષણના શોખના એક અવિભાજ્ય અંગ જેવા આ પક્ષીપ્રેમી સજ્જનને હું ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલિ આપું છું.

ડૉ બકુલ ત્રિવેદી

શાહી ઉડાન હવે અશ્વત ભણી ?? (ભાગ-૩)

જો કોઈ સૌથી પરિચિત શિકારી પક્ષી હોય તો તે છે, પાન પટ્ટાઈ (Marsh Harrier). પાણીની ધારે ઊભેલાં ચિયાં પર નીચી ઊંચાઈએ ઊડતું તે અચૂક જોવા મળે જ. ઊડતાં ઊડતાં, શિયાળુ બતકો અને કાદવ ખૂંદનારાં (waders) પક્ષીઓમાં વારંવાર ગભરાટ ફેલાવી દે. માદાનું આહું, પીળું તાલકું શરીરના વેરા છીંકણી રંગથી એકદમ જુદું તરી આવે, જ્યારે રાખોડી પાંખ અને પૂંછડી ધરાવતા નર થોડા ઝાંખા હોય. લાગે છે કે, આ પટ્ટાઈ ટકી રહી છે. પણ તે બાકીની ત્રણ પટ્ટાઈઓ, પટ્ટી પટ્ટાઈ, ઉત્તરી પટ્ટાઈ અને ઝેજળી પટ્ટાઈ (Montague's, Hen and Pale) માટે સાચું નથી. આ ત્રણેય ઉત્કૃષ્ટ ઉડવૈયાઓ, ટેકરીઓના ઢોળાવો તથા ઝાડી ઝાંખરા ઉપર સરળતાથી ઉપર-નીચે થતાં સરકતાં રહે છે અને ઘાસિયાં મેદાનો તથા ખેતરાઉ વિસ્તારો, એક ધારા, થાક્યા વિના ખૂંદી વળે છે. તેમની લાંબી અણિયાળી પાંખો, સપાટી પરના પવનોની જરા સરખી પણ ઉર્ધ્વ લહેર, સૂકા-લીલા પ્રદેશની ઉબડખાબડ, કે અચાનક માથું ઊંચકતા ખડકોનો કુશળતાપૂર્વક પ્રત્યાઘાત આપે છે. નર બધા, કાળા ઉડાન પીંછાં (flight feathers) વાળા, આકર્ષક રાખોડી રંગના હોય છે, જ્યારે માદા છીંકણી હોય છે, પણ તેમની જાતિ પ્રમાણે ઢીંઢા (rump) ઉપરના સફેદ પટાની પહોળાઈમાં ફેર હોય છે. ખેતરાઉ પ્રદેશોમાં મગફળી તથા કપાસનો પાક વધુ લેવાતો હોઈ તથા ઘાસિયાં મેદાનોમાં ઢોરનું ચારણ બેફામ વધી જવાને લીધે, નાનાં પક્ષીઓ અને નીતીઘોડાનું પ્રમાણ ઓછું થઈ ગયું છે. આ કારણે, પહેલાં પક્ષીનિરીક્ષણની એક જ સવારે જુદી જુદી દરેક જાતિની પટ્ટાઈઓનું સહજ અને કૌશલ્યપૂર્ણ ઉડવન જે જોવા મળી જતું, તે હવે ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. રાત્રે હવા દરે એટલે પટ્ટાઈ જમીન ઉપર રાતવાસા માટે આવી જાય. સવારે જેવો સૂરજ ઊંચે આવે અને જમીન ગરમ થાય કે તેમની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થાય. તેઓ રાતવાસા માટે વિશાળ ખુલ્લા ખારાપાટ અથવા તો ટૂંકા ઘાસવાળા વિસ્તારો ઉપર મેળી થાય છે. શિયાળામાં, વેળાવદરમાં હમણાંથી મોટી સંખ્યામાં આ પક્ષીઓ આકર્ષાય છે. આ વિષે વધુ ઉત્સાહ અને ઉત્તેજના જણાય છે, પણ હું તે અંગે સૌને ચેતવવા માગું છું. જ્યારે પટ્ટાઈની સંખ્યા વધારે હતી ત્યારે પણ સ્વ. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજી, કે જેમનું વેળાવદર એ શિકાર રમવા માટેનું માનીતું સ્થાન હતું, તેમણે આ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો ન હતો. હવે જ્યારે આજે આ ઘટના જોવા મળે છે, ત્યારે આપણે એ વિચારવું જોઈએ કે, અન્ય જગ્યાઓએ વગભગ અદ્રશ્ય થઈ ગયેલી પટ્ટાઈને જોઈતા રહેકાણ વિસ્તારોમાં કેટલી હદે ઘટાડો થયો હશે કે તેમને વેળાવદર પર કેન્દ્રિત થવું પડ્યું ! વેળાવદર અભયારણ્યનું મહત્ત્વ તો આપણે વધાર્યું, પણ સાથે એ વાતની નોંધ રાખવી પડે કે, રહી ગયેલા આ પક્ષીઓનો એક મોટો અંશ આપણે ત્યાં જોઈએ છીએ. વિચારવા જેવી વાત છે !

વીતી ગયેલા દિવસોમાં ભવ્ય મત્સ્ય ગરૂડ (Pallas's Fishing Eagle) અને એવું જ રાખોડીશિર ગરૂડ (Greyheaded Fishing Eagle) જોવાનું મને સદ્ભાગ્ય મળ્યું છે. મત્સ્ય ગરૂડ ઘણી વાર જોયો છે, જ્યારે રાખોડીશિર ગરૂડ માત્ર એક વાર, કાજિયાનાં બચ્ચાંને આરોગતો. હવે વૃક્ષો કપાવાને લીધે, સૌરાષ્ટ્રના અંદરના પ્રદેશોમાં આવેલી, કાજિયા (Cormorant), ચમચા (Spoonbill), ધોળી કાંકણસાર (White Ibis) તથા બગલા (Egrets) વગેરે વસાહતી પક્ષીઓની માળા કરવાની જગ્યાઓ અદ્રશ્ય થઈ ગઈ છે. જો નાનાં પક્ષીઓને માળા કરવા માટે વૃક્ષો ના રહ્યાં હોય તો ગરૂડ જેવાં મોટાં પક્ષીઓ આકર્ષાય તેવાં મોટાં વૃક્ષો તો ક્યાંથી હોય ! એટલે આ અંને ગરૂડ ગુજરાતમાં પ્રજનન કરતા નહીં હોય તેવું વિશ્વાસથી ધારી શકીએ.

જેના કાટિયા (લાલાશ પડતો છીંકણી) શરીર અને શ્વેત ડોક તથા

મસ્તક પર આપણે મુગ્ધ થઈ જતાં તે, એક વખતની વ્યાપક, શ્વેતશિર સમડીની (Brahminy Kite) ગેરહાજરી હવે ધ્યાન ખેંચે છે. તેનાં અપુષ્પ, પુષ્પ પક્ષીઓથી એટલાં જુદાં હોય છે કે, પક્ષીનિરીક્ષકો ગુંચવાઈ જાય. જળાશયોની આસપાસના ઘટાદાર વૃક્ષોમાં પહેલાં આ સમડી નિયમિત માળા કરતી. આવી વનરાજી (Groves) હોવી એ હવે ભૂતકાળની વાત થઈ ગઈ!

બીજું એક શિકારી પક્ષી, કે જેની મારા માનસ પર મધુર સ્મૃતિઓ રેખાંકિત થઈ હોય, તો તે છે, આપણો સ્થાનિક શકરો (Shikra). ગોળાઈ ધરાવતી પાંખવાળો આ બાજ, એ મોટા શકરા (Goshawk) અને બાદશાહ શકરા (Sparrow Hawk) નો કુટુંબી છે. જસદણ પાસે શકરાની એક જોડીની તસવીર લેવા માટે ભૂતકાળમાં મેં એક ઉનાળો આડશમાં (Hide) કાઢેલો તે મને યાદ આવે છે. એ વખતે મેં તેના નર અને માદા પક્ષીઓના કદમાં ફેરફાર નોંધ્યો હતો તથા દરેક વાલી કેવા જુદા જુદા કદના શિકાર ચાંચમાં પકડીને લાવે છે, તેની પણ નોંધ કરી હતી. પછી મારા આ અવલોકનોને પુસ્તકોમાં પણ સમર્થન મળેલું જોયું. શિકારી પક્ષીઓમાં નર કરતાં માદા કદમાં મોટી હોય છે, તે જ્ઞાન બાજદારોને તો હતું જ. જાતિના કદમાં આ ફેરફારથી તેમને, શિકારોના સંભવિત વિકલ્પોની બહોળી શ્રેણીનો લાભ મળી શકે છે. શકરા હજી પણ આસપાસ જોવા મળે છે. પણ જ્યાં જ્યાં મોટાં વૃક્ષોની વનરાજીનો નાશ થયો, ત્યાં ત્યાં નાનાં નાનાં પક્ષીઓને અજાણતામાં જ ઝડપી લેતું આ ચપલ પક્ષી હવે અદ્રશ્ય થતું ગયું છે. જંગલ વિસ્તારમાં સ્થાનિક ગણાતો, ઓછો પરિચિત, બેસરા શકરો (Besra Sparrow Hawk) અને શિયાળામાં આવતો પરદેશી શકરો (Eurasian Sparrow Hawk) બંને દેખાવ અને કદમાં બિલકુલ શકરાને મળતાં આવતા હોવાથી ઓળખવા અઘરા પડે. આ બંધાં ગોળાઈવાળી પાંખો ધરાવતાં બાજ, હવે ઓછાં દેખાતાં ગરૂડ, ગીંધ તથા નાનાં ટીસાની સાથે, નિયમિત રીતે ગરમ હવાના પ્રવાહોનો (thermals) સહારો લઈને ઊંચે ઊંચે ગગનવિહાર કરતાં જોવા મળે.

મોરબાજ (Crested Hawk Eagle), જે ક્યારેય વધુ સંખ્યામાં ન હતો, તેને મેં પહેલી વાર, જસદણની ઉત્તરે થોડાં નાનાં, પવનથી ઝૂકી ગયેલાં વૃક્ષોમાં જોયેલો અને ત્યાર બાદ, ગીરમાં. હાલમાં તેની શું સ્થિતિ છે, તે એક ધારણાનો વિષય છે. ચોટલિયો સાપમાર (Crested Serpent Eagle), વનાચ્છાદિત ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં સીમિત છે. તે સારી સંખ્યામાં છે અને હજી પણ ગીર, ડાંગ કે જંબુઘોડામાં તેનો વિશિષ્ટ અવાજ સાંભળવા મળી જવો એ સામાન્ય વાત છે. એ જ રીતે મધિયોબાજ (Crested Honey Buzzard) પણ સામાન્ય છે. તેની સ્થાનિક વસ્તી, વિશાળ વનરાજી ધરાવતા વિસ્તારોમાં જોવા મળે, જ્યારે તેનો શિયાળુ પિત્રાઈ વધુ વ્યાપક છે.

મને રાજકોટની બહાર નાની લરજી (Lesser Kestrel) અને બેટ દારકા પર લાલપગ શાહિન (Redlegged Falcon) જોવા મળેલો એ મારું સદ્ભાગ્ય કહેવાય. આ બંને બાજ (Falcon), શરદ, પ્રવાસી વટેમાર્ગ (autumn, passage migrant) તરીકે અસામાન્ય કહેવાય. આ પક્ષીઓ, ચીન અને પૂર્વ સાઈબિરીયામાં પ્રજનન કરે છે અને પૂર્વ આફ્રિકામાં શિયાળો ગાળે છે.

શિકારી પક્ષીઓનો આ મહદ્અંશે નિરાશાજનક વૃતાંત એક સંતોષની લાગણી સાથે પૂરો કરીએ કે, મત્સ્યભોજ (Osprey) હજી નિયમિત રીતે શિયાળામાં જોવા મળે છે. દરિયાકાંઠે તથા મીઠા પાણીનાં જળાશયો પર તેની હાજરી અચૂક હોય છે. પશ્ચિમ ગીરમાં હિરણ નદી પર મેં તેને માછલીનો શિકાર કરતા જોયો છે. પણ હા, તે અહીં પ્રજનન કરતો નથી.

આ અહેવાલ લખવા પાછળનો મારો હેતુ એ છે કે, પક્ષીનિરીક્ષકો

(અનુ. યા. ૧૮ ૫૨)

બંદૂકથી મોટાં પ્રાણીઓના શિકારની જેમ બાજદારી પણ એક જૂની ને જાણીતી રમત છે. તે અંગેના તેના પોતાના નીતિનિયમો અને પ્રણાલિકાઓ છે. શિકારને શોધીને તે ક્યાં છે તે ચોક્કસ સ્થળ ધ્યાનમાં રાખી, ચાલતાં તેની નજીક જવાનું હોય છે. યોગ્ય અંતરે પહોંચ્યા બાદ, હાથ પર શાંધી રાખેલી ભેરી (Falcon) ને છોડવાની હોય છે. શિકારીપંખી પછી ઊંચું ઊડે છે અને શિકાર પર ઝડપભેર ત્રાટકે છે. તેનાં માથા તથા ડોકને પોતાના તીક્ષ્ણ નહોરમાં જકડી લે છે. આમાં કેટલીયે વાર હુમલાથી બચીને શિકાર નાસી છૂટે છે. ટિલોરની વાત કરીએ તો તે જમીન સરસું લપાઈ જાય છે અથવા તરત ઊડી નીકળે છે. છૂટું મુકેલું શિકારી પંખી તેને પકડવા તેનો પીછો કરે છે. ક્યારેક શિકાર ઝડપભેર ઊડીને છટકી જાય છે. આમ અને ત્યારે ભેરી પીછો પડતો મૂકી જમીન પર કે ઝાંખરા પર બેસી પડે છે, એટલે તે દંગલમાં ટિલોર જીત્યું ગણાય છે. આમ તે બચી જાય છે.

શિકારી પંખી અને શિકાર વચ્ચે આ સિવાય બીજા એક તરીકાથી કાર્યકલાપ રચાય છે. તેમાં ટિલોર ભૂમિ સરસું રહે છે અને તેના પર હુમલો થાય ત્યારે પોતાનાં પીછાં ઊંચાં કરી, પૂંછડીને પંખાકારે ફેલાવી અને પાંખો આજુબે દબાવી રાખી ડરામણો દેખાવ કરે છે. આવા વખતે શિકારી પંખી તેના પર સીધો હુમલો કરતું નથી, પણ તે જમીન પર ઊતરી શિકાર સામે બેસે છે. તરત ટિલોર ગોળ ફરીને શિકારી પંખી ઉપર પોતાની ગુદામાંથી પ્રવાહી મળની પિચકારી મારી ઊડી નીકળે છે. મોટે ભાગે તો શિકારી પંખી, તેનો પીછો કરવાનું માંડી વાળે છે, અને શિકાર બચી જાય છે. આવો વિરલ પ્રસંગ નિહાળવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળેલું છે. તે કિસ્સામાં શિકારી તરીકે પરદેશી ટીસો (Longlegged Buzzard) હતો. તેણે ફરી પીછો કર્યો, પણ પરિણામ અમે જોઈ ન શક્યા કારણ કે, ઊડતાં ઊડતાં બન્ને પંખી અમારી નજર બહાર નીકળી ગએલાં. પ્રખ્યાત પક્ષીવિજ્ઞાની શ્રી વર્મકુમારસિંહજી તે વખતે હાજર હતા. તેમણે ત્યારે કહેલું કે, “જો ટિલોરનું મળ શિકારી પંખીની આંખમાં પડે તો તેની દ્રષ્ટિશક્તિને નુકસાન થાય છે.”

આરબ દેશોમાં ખેલાતી બાજદારી સાથે સરખામણી કરવા આટલી પ્રસ્તાવના કરી છે. બાજદારી અંગેની આરબ ટોળીની, ટિલોરનો શિકાર દર્શાવતી, મેં જોયેલી એક વિડિયો કિલ્મમાં સ્પષ્ટ જણાયું કે, તેમની રીત ઘણી આઘાતજનક હતી. તેમણે આ રમતનો આત્મા જ હણી નાખેલો. ‘ફોરવ્હીલ ડ્રાઈવ’વાળા અને ‘રડાર’યુક્ત વાહનમાં તેઓ નીકળેલા, આથી એક વાર શિકાર તેમની નજરે ચડ્યા પછી તેને નાસી છૂટવાની કોઈ બારી ન રહે. પોતાનો પીછો કરનારથી છુપાવા ટિલોર જમીન સરસું દબાઈ ગયું, છતાં આરબોએ વાહનમાંથી ઊતરવાની તસ્દી ન લીધી, પણ વાહન તેના તરફ ચલાવી તેને મડકાવીને ઉડાડ્યું. તરત જ આરબે ભેરીને છોડી. શિકારને બચવાની કોઈ તક જ ન હતી, કારણ કે, બધો વખત તે દેખાયા કરે તેવી રીતે રડારનો પડદો રાખેલો. પહેલા હુમલામાં ટિલોર જો બચી જાય તો નિર્દય રીતે તેનો પીછો થતો. શિકાર જમીન પર ઊતરી પડ્યો એટલે ભેરીને પણ જમીન પર આવવું પડ્યું. ટિલોરે ધમકીભરી અદા કરી તો આરબોએ પોતાનું વાહન તેની નજીક ઘઈ જઈને તેને ઊડવાની ફરજ પાડી. શ્રમિત ભેરી તેનો પીછો ન કરે તો નવી ભેરી છોડતા અને થાકીને લોથ થઈ ગએલા ટિલોરને તે ભેરી મારી નાખતી. આવાં આધુનિક સાધન - સામગ્રીવાળા વાહનોથી સંતોષ ન માનતા કેટલાક આરબ શિકારીઓ તો વધારામાં ભેરીના પગે ‘ટેલીમેટ્રિક’ ઉપકરણ લગાડતા. તેનાથી માત્ર ભેરીની જ નહીં પણ શિકારનીયે ભાળ મળી રહે. બલુચિસ્તાનમાં દર વરસે સંખ્યાબંધ ટિલોરનો આમ પશ્ચાતિસર ખાત્મો બોલી જાય છે.

મારા વતન કચ્છની વાત કરું તો, પચાસના દાયકા અધવચ જ નહીં પણ તેનીયે પછી, ટિલોર સામાન્ય પંખી હતું અને સમગ્ર કચ્છમાં જોવા મળતું. દરિયાકિનારાના રેતીના હુવાવાળા કેટલાક વિસ્તારોમાં, તેની નજીકના પ્રદેશોમાં અને બન્નીના વીડોમાં ૪૦-૫૦ પંખી સહેજે જોવા મળી જતાં.

આજે એ જ વિસ્તારમાં ૫-૬ ભાગ્યે જોવા મળે છે. રેતીના હુવાઓ ઉપર તથા બન્નીમાં વન વિભાગે ગાંડો બાવળ જ વાવવા માંડ્યો, એટલે હવે ટિલોરનો વસવાટ વિસ્તાર ઘટી ગયો છે.

ટિલોર ઉપરાંત, ભેરીને પણ બે રીતે અસર થઈ છે. બાજદારો માટે બચ્યાં પકડાવાથી અને વિકસતા દેશોમાં વધી ગએલા જંતુનાશકોના બેફામ ઉપયોગથી ભક્ષ્ય જીવોના માંસમાં સંઘરાએલ ઝેરથી તેમની સંખ્યા પણ ઘટી ગઈ છે.

આરબ દેશોમાં આ પહેલાંથી જ ટિલોર સાવ ઘટી ગયા હતા. સર જુલિયન હકસલેના નેતૃત્વ નીચેની જોર્ડનની શોધસફરનું વર્ણન, “Portrait of A Desert” પુસ્તકમાં, ગાય ફોન્ટફોર્ટે કર્યું છે. ટિલોરના વસવાટ માટે જાણીતા વિસ્તારોમાં તે લોકોએ તેને ખૂબ શોધ્યું, પણ મળી મળીને તેમને મળ્યાં એક પીછું અને ગોવાળિયાએ ખાઈને ફેંકી દીધેલાં ઈંડાંનાં કાચલાં !!

ટિલોરને બચાવવાનો એક રસ્તો તો, પ્રગતિશીલ આરબ દેશોએ ભાવી પેઢી માટે ટિલોરને બચાવવાની અગત્ય પોતાના જાતભાઈઓને સમજાવવી, એ છે. મોટા પાયે થતા ટિલોરના સંહાર સામે પાકિસ્તાન પ્રતિબંધ લાદી શકે તેમ નથી કારણ કે, એ આરબોની તેને નાણાકીય સહાય મળે છે. દુનિયાભરની સંસ્થાઓની વિનંતી આરબોએ કાને ધરી નથી. બલુચિસ્તાનની સ્થાનિક ટિલોરની જાત સર્વનાશના આરે છે. “Birds of Bombay Presidency” પુસ્તકના લેખક લેફ. એચ. ઈ. બાર્ન્સ સહિત અગાઉના પક્ષી વિજ્ઞાનીઓ માનતા કે, ટિલોર ઓગણીસમી સદીમાં સિંધ અને કચ્છમાં પ્રજનન કરતાં.

ટિલોરનું બંધનાવસ્થામાં પ્રજનન કરાવવાની શક્યતા અંગે મેં ડૉ. એ. આર. રેહમાની સાથે ચર્ચા કરેલી. કેટલાક દેશો તેમાં નિષ્ફળ ગયાનું તેમણે જણાવ્યું. આ પંખી, કે અન્ય કોઈ પંખીના બંધનાવસ્થામાં જ સફળ પ્રજનન માટે પ્રાણીઓના જીવનનાં કેટલાંક પાયાનાં તથ્યો ધ્યાનમાં રાખવા જ જોઈએ. સર્વ પ્રકારના જીવોમાં કેટલીક મૂળભૂત વૃત્તિઓ હોય છે. આમાં સ્વરક્ષણની વૃત્તિ સૌથી પહેલી આવે. માતાને અનુસરવાની વૃત્તિ બધાં નીડત્યાગી (Nidifugous) પક્ષીઓમાં દેખાઈ આવે છે. આવાં પંખીઓનાં બચ્યાં ઈંડાંમાંથી નીકળતાંવેત, જે હલચલ તેમની નજરે સૌથી પહેલી ચડે તેને અનુસરે છે. આને “મુદ્રાંકન” (Imprinting) પણ કહે છે. માનવ સહિત, જે કોઈથી તેઓ ટેવાઈ ગયાં હોય તેને તેઓ અનુસરે છે. પ્રકૃતિમાં તો પંખીમાતા બચ્યાંના સંપર્કમાં રહેવા સતત વિશિષ્ટ અવાજ કરતી રહે છે અને બચ્યાં તેને અનુસરે છે. જોખમ આવતાં તે સાવચેતીસૂચક અવાજ કરે છે. તે સાંભળતાંવેત બચ્યાં સાહજિક રીતે જ વિખરાઈ જાય છે, કે સ્થિર બેસી જાય છે. જેમ જેમ તેઓ મોટાં થતાં જાય છે, તેમ તેમ મા-બાપના ચેતવણીસૂચક અવાજ અને વર્તનથી ટેવાતાં જાય છે અને ભયનાં કારણોને જોતાં થાય છે. આ રીતે ભયના કારણરૂપ શિકારીપંખી કે પ્રાણીને તેઓ ઓળખતાં શીખે છે. પંખીમાતા ખોરાક શોધવા નીકળે છે. ખોરાક મળતાં બચ્યાંને બોલાવે છે અને સાથે સાથે જમીનમાં ચાંચ મારે છે, અથવા કણ કે જંતુને ચાંચથી પકડે છે. વિવિધ ખોરાક અને તે મળે તેવી જગ્યાઓની ઓળખ કરવા તે આમ કરે છે. તેનાથી બચ્યાંની આંખો કેળવાય છે. કૃત્રિમ વાતાવરણમાં ઉછરેલાં બચ્યાંઓને આવી કેળવણી મળતી નથી. આથી જ્યારે તેમને કુદરતમાં છૂટાં મુકાય છે, ત્યારે શિકારી પંખીઓ, બિલાડી, શિયાળ, વરુ જેવાં જોખમથી ચેતતાં રહેવાની તેમને તરત ખબર પડતી નથી. વળી, બંધનાવસ્થામાં તૈયાર ખોરાક ખાવાને તેઓ ટેવાએલાં હોવાથી, તે શોધવાની આવડત તેમનામાં વિકસી હોતી નથી. પંખીઓને પાછાં તેમનાં કુદરતી વાતાવરણમાં મૂકવાની યોજના કરતાં પહેલાં આ બધું ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. તો પછી આવા કાર્યક્રમ માટે વ્યવહારુ રસ્તો કયો તે પ્રશ્ન સહેજે થાય.

ટિલોર સ્વભાવે સમૂહચારી નથી. નીચાં, થોડાં વૃક્ષવાળી તેમજ (અનુ. પા. ૧૮ પર)

પક્ષીઓનું ઋતુકાળ સ્થળાંતર એ પક્ષીવિદો માટે એક ખૂબ જ વિસ્મયકારક અને રસપ્રદ બાબત છે. વર્ષોના અભ્યાસ પછી પણ, વરસો વરસ પક્ષીઓનું એ જ ચોક્કસ જગ્યાએ આવી પહોંચવું, તે વિષેનું કોઈ સમજી શકાય તેવું નક્કર કારણ મળ્યું નથી.

'પાણીનાં મોટાં પક્ષીઓનું ઉપગ્રહ દ્વારા પથપરીક્ષણ' (' Satellite Tracking of Large Wetland Birds') એ નામનો એક ત્રિવર્ષીય 'પ્રોજેક્ટ' મેં ૧૯૮૮માં હાથમાં લીધો ત્યારે યાયાવર પક્ષીઓની આ અગમ્ય મુસાફરી વિષે સંશોધન કરવાનું મારું સ્વપ્ન સાકાર થયું. આ ત્રિવર્ષીય 'પ્રોજેક્ટ'ની સફળ શરૂઆત, મેં ગુજરાતમાં કુંજ (Common Crane)નાં ત્રણ પક્ષીઓને પી.ટી.ટી. (P.T.T., Platform Terminal Transmitter) પહેરાવીને કરી. સદ્ભાગ્યે, ગુજરાતના વનખાતાએ અમને આ પક્ષી પકડવાની પરવાનગી આપવામાં ખૂબ મદદ કરી. આ 'પ્રોજેક્ટ' પક્ષીઓના સ્થળાંતર સાથે સંકળાયેલી કેટલીક અટપટી બાબતોને સમજવાનો પ્રયત્ન છે. આ 'પ્રોજેક્ટ' એ રીતે અદ્વિતિય છે કે, તે આ પ્રકારનો ભારતમાં, આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગવાળો પહેલો 'પ્રોજેક્ટ' છે. આ 'પ્રોજેક્ટ' હેઠળ એશિયાના કેટલાક દેશોમાં કુંજ, ઢોંક અને બીજાં પાણીનાં મોટાં કદનાં પક્ષીઓને પકડી, તેમના પર 'સેટેલાઈટ ટ્રાન્સમીટર' બેસાડવામાં આવશે. 'પ્રોજેક્ટ'ના મુખ્ય હેતુઓમાં, પક્ષીઓના સ્થળાંતરના માર્ગ અંગેની જાણકારી, તેઓ વચ્ચે ક્યાં ક્યાં રોકાય છે તથા તેમના પ્રજનનના અને શિયાળો ગાળવાના પ્રદેશો વિષે માહિતી મેળવવી, 'લેન્સેટ' નામના અમેરિકાના દૂરસંવેદન ઉપગ્રહ દ્વારા મેળવાયેલી તસવીરો (Lansat image) ની મદદથી તેમનાં રહેઠાણોને જુદાં તારવવાં, ઉપરાંત, જૂથમાં જનીન વૈવિધ્ય (genetic diversity), જંતુનાશકો (pesticide) તથા ભારે ધાતુઓ (heavy metals) ના તેમના શરીરમાં પ્રમાણ અંગે માહિતી મેળવવી વગેરે. આ સિવાય જુદા જુદા, પક્ષીઓમાં થઈ શકતા રોગો અંગેનું મૂલ્યાંકન પણ થશે. એવી આશા છે કે, ૨૦૦૦ના અંત સુધીમાં આ રીતે એકઠી થયેલી માહિતી, સંકળાયેલા દેશોને તેમની પ્રકૃતિ સંરક્ષણની યોજનાઓ ઘડવામાં ઉપયોગી થશે.

સામાન્ય રીતે કુંજ ખૂબ સામાન્ય અને ઘણી બધી જગ્યાએ મળી આવતી જાત છે. દર વર્ષે શિયાળામાં મોટી સંખ્યામાં તે ભારત આવી પહોંચે છે. એકલા કચ્છ પ્રદેશમાં જ લગભગ ૨૦,૦૦૦થી ૩૦,૦૦૦ જેટલી કુંજ દર વર્ષે શિયાળો ગાળવા આવે છે. વૈજ્ઞાનિકોના જણાવ્યા અનુસાર કેટલાંક વર્ષોથી તેમની વસ્તીમાં ઘટાડો નોંધાયો છે અને અમારા અભ્યાસનું લક્ષ્ય હતું, તેનાં કારણો શોધવાં. પહેલા વર્ષનાં સંશોધનના કાર્યક્રમના ભાગ રૂપે મેં, જાપાનના પ્રો. હિગુચી અને અમેરિકાના ડૉ. મીની નાગેન્દ્રનું, કે જેઓ બંને આ પ્રોજેક્ટના આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગી છે, તેમની સાથે કચ્છમાં કુંજનું અનુસરણ કર્યું. ૨૫મી ડિસે.ના રોજ ભુજ આવી અમે મ.કુ.શ્રી હિંમતસિંહજીને મળી, તેમની પાસેથી કુંજની હાજરી હોય તેવાં સ્થળો વિષેની માહિતી મેળવી.

કમનસીબે, '૯૮ની સાલમાં અમે કુંજ પકડી ન શક્યાં. પ્રો. હિગુચી અને ડૉ. મીની નાગેન્દ્રનું ૩૦મી ડિસે.ના રોજ અન્ય રોકાણો હોવાને લીધે જવું પડ્યું. જવાબદારી મારા માથે આવી.

૧લી જાન્યુ. ૧૯૯૯ના રોજ સવારે ૪-૦૦ વાગ્યે, જ્યારે માંડવીના લોકો હજી નિદ્રાધીન હતા, ત્યારે અમે નીકળી પડ્યા. લાયજા ગામથી ૧ કિ.મી. દૂર, લાયજા-નાળિયાના રસ્તા પર, જમણી તરફ કપાયેલી જુવાર હતી. નજીકમાં એક ચેક-ડેમ હતો. અમે ત્યાં, ખેતરમાં ગાળિયો નાખ્યો અને એવી રીતે ઊભા રહ્યા કે ત્યાં કુંજ યજવા આવે, ત્યારે તેમને ખલેલ ન પડે. સૂર્યોદય થયા પછી કુંજ દાણા યજવા ઊતરવા લાગી. ચાર પક્ષીઓ અમે નાખેલા ગાળિયા ભણી આગળ વધતાં ગયા તેમ તેમ અમારી ઉત્સુકતા વધતી ગઈ. અલી હુસેન અને અખ્તરના ચહેરા પર આતુરતા દેખાતી હતી. બરોબર ૮-૦૫ વાગ્યે એક પક્ષીએ પાંખો ફફડાવી, પણ ઊડી ન શક્યું. અમે ખુશીથી કૂદી ઊઠ્યાં કારણ કે, અમને ખ્યાલ આવી ગયો કે પક્ષી ગાળિયામાં ફસાઈ ગયું છે. અમે તેના તરફ દોટ મૂકી. ૬૦ વર્ષના શ્રી હુસેન સૌથી પહેલા પહોંચી ગયા. તેમણે પક્ષીને બહાર કાઢ્યું.

મારા બંને સહાયકોએ પક્ષીને પકડી તેની પાંખો ફેલાવી દીધી. તે પછી 'ડ્રાઈવર' જસીમે તેની ડોક સીધી રાખી અને મેં પક્ષીના ગળાની નસમાંથી સિરિંજ દ્વારા ૬ મી.મી.લોહી કાઢી અને એક શીશીમાં ભરી લીધું. ત્યાર બાદ, શીશી ઉપર કાપલી લગાવી, એક બાજુએ મૂકી. આ લોહીથી પક્ષીનાં D.N.A., જાતિ વિશેષતા તથા અન્ય અભ્યાસ થઈ શકશે.

હવે સૌથી અગત્યનું કામ કરવાનું રહ્યું, PTT ને પક્ષી પર બેસાડવાનું. PTT, સફેદ રંગની લંબચોરસ ડબી જેવું હોય છે. તેનું વજન ૪૫ ગ્રામથી પણ ઓછું છે, જે પક્ષીના શરીરના વજનનું ૩% વજન પણ નથી. પહેલાં 'મેગનેટીક સ્વીચ ટેસ્ટર' સાથે લગાવી, PTT ચાલે છે કે કેમ તેની ચકાસણી કરી લીધી. PTT માંથી 'બીપ બીપ' એવો અવાજ આવ્યો એટલે તે ચાલે છે તેની ખાતરી થઈ ગઈ. મેં 'ટેફલોન સ્ટ્રેપ' વડે PTT ને કુંજની પીઠ પર બે પાંખોની વચ્ચે બેસાડ્યું. 'ટેફલોન'ના પટાને ટાંકા લઈ લીધા. આ પદ્ધતિને 'teflon harnessing method' કહે છે. ત્યાર બાદ, પક્ષીના મોં પર રાખેલું મહારું (mask) દૂર કરી તેને છોડી મૂક્યું.

હાલમાં કુંજના સ્થળાંતરના માર્ગ, રોકાણની જગ્યાઓ તથા તેને સામનો કરવો પડતો હોય તેવી મુશ્કેલીઓ અથવા અવરોધો વિષે ખૂબ જ ઓછી જાણકારી વૈજ્ઞાનિકો પાસે છે. એટલે જ 'સેટેલાઈટ ટ્રેકિંગ' (Satellite Tracking, ઉપગ્રહ દ્વારા પથપરીક્ષણ) જેવી પદ્ધતિઓ ખૂબ જ આવશ્યક અને અગત્યની છે. 'રેડિયો ટેલિમેટ્રી' (Radio Telemetry) કરતાં આ પદ્ધતિ વધુ સારી છે કારણ કે, આમાં પક્ષીને કોઈ જાતની શારીરિક કે અન્ય મુશ્કેલી વેઠવી પડતી નથી. ઉપગ્રહની મદદથી જ સંકેતો (signals) પકડી તેનું વિશ્લેષણ (processing) કરી તેને નીચે પૃથ્વી પર મોકલાય છે. આ પદ્ધતિ વધુ ચોક્કસ, ભરોસાપાત્ર અને વધુ વિસ્તાર આવરી લેતી છે. જો કે, આ આધુનિક યંત્રવિદ્યા (modern technology) ખૂબ જ ખર્ચાળ અને સાધારણ સંસ્થાઓ માટે હાથની બહારની વસ્તુ છે.

૧૯૯૮-૯૯માં PTT લગાડેલી ત્રણ કુંજમાંથી સંકેતો મળ્યા. ત્રણમાંનું એક પક્ષી તેના ઉનાળુ રહેઠાણ પર પહોંચી ગયું અને તેની પાસેથી ખૂબ જ રસપ્રદ માહિતી પ્રાપ્ત થઈ છે.

૧૯૯૯-૨૦૦૦ના શિયાળામાં અમે ૬ કુંજ અને ૬ કરકરા (Demoiselle Crane) પર PTT બેસાડવાનું નક્કી કર્યું, પણ પ્રદેશમાં દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ હોવાથી અમે ન કરી શક્યા. પાણી અને ખોરાકની અછતને લીધે પક્ષીઓને બીજે સ્થળાંતર કરવું પડ્યું. છારી ઢંઢ, જ્યાં ૧૫ થી ૨૦ હજાર કુંજ સહજે હોય, ત્યાં માંડ બસો-પાંચસો કુંજ હતી. ઓછી સંખ્યા અને નજીવો ફેલાવો હોવાથી પક્ષી પકડવાં અઘરાં હતાં. અમે માત્ર બે પક્ષી ઉપર જ PTT બેસાડી શક્યા.

૨૦૦૦-૨૦૦૧માં અમે બાકીની ૮ PTT બેસાડવાનું વિચારીએ છીએ. ગુજરાત સરકાર અને વનખાતાએ આપેલા સહકારથી જ આ અભ્યાસ શક્ય બન્યો છે. ગુજરાતનાં માયાળુ લોકોનો પણ ફાળો ઓછો નથી ! આ લેખ તેઓને અંજલિ સ્વરૂપે જ ગણી શકાય.

'કેવલાદેવ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન'માં પ્રો. હિગુચી અને ડૉ. મીની નાગેન્દ્રનું દ્વારા બે કુંજ પક્ષીનું પથપરીક્ષણ થયું હતું. ઉપગ્રહ દ્વારા પથપરીક્ષણનો આ સિવાય બીજો કોઈ પ્રયત્ન થયો નથી. પક્ષીઓના સ્થળાંતરનાં જટિલ રહસ્યો જાણવા માટેનો આ પહેલો સમુચિત પ્રયત્ન છે. આ વિષયમાં થોડો વધુ રસ જાગૃત થતાં અમે '૯૯ ડિસે.માં 'ઉપગ્રહ પથપરીક્ષણ' ઉપર એક કાર્યશિબિર કર્યો હતો અને તેમાં રાજહંસ (Barheaded Goose) ઉપર PTT બેસાડવાનું નિર્દેશન પણ કર્યું હતું. આ પક્ષી હિમાલય વટાવી દક્ષિણ ચીનમાં તેના ઉનાળુ વસવાટ માટે પહોંચ્યું, તે માહિતી ત્યાર બાદ પ્રાપ્ત થઈ. આવી સફળતાઓથી આ દિશામાં ઘણો ઉત્સાહ વધ્યો છે, પક્ષી નિરીક્ષકોમાં તેમજ વ્યાવસાયિકોમાં.

વન્ય જીવ-વિજ્ઞાન વિભાગ, અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિ., અલીગઢ ૨૦૨૦૦૨

(સંદર્ભ: 'ધી વાઈલ્ડલાઈફર' Vol-4, No 1&2 Jan.99, સૌજન્ય: શ્રી ભરત પાઠક)

કુંજ, શકરો અને ચાષ

બે-ચાર દિવસથી કુંજ (Common Crane) નો પત્તો નથી. શિયાળો પૂરો થતાં પાણી સ્વદેશ પ્રયાણ કરી ગઈ હશે. અત્યારે મારા ફળિયામાં પીળક અને દૈયડની જુગલબંધી સાંભળવાની મજા આવે છે. (૭-૪-૨૦૦૦)

૨૭-૨-૨૦૦૦ના રોજ વિક્ટોરિયા પાર્કમાં શકરા (Shikra) ને માળાની સામગ્રી એકઠી કરતો જોવાની મજા આવી. ચાંચ વડે તે આમલીની પાતળી ડાળીઓ ખૂબીપૂર્વક કાપતો હતો. મારા રહેઠાણના પ્રાંગણમાં દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ શકરાએ માળો કર્યો છે. વહેલી સવારે સાડા છ વાગ્યાથી તેનું પાંખરવાનું શરૂ થાય છે. આશરે દર ૩૦ થી ૪૦ મિનિટે પાંખરે છે. આ સમયનો તેનો અવાજ ખૂબ વિશિષ્ટ હોય છે. ધીમા સૂરે બોલવાનું શરૂ કરી તેની ઝડપ ધીમે ધીમે વધારે છે. પાંખર્યા પછી બોલવાનું બંધ કરી દે છે.

૨૭-૨-૨૦૦૦ના રોજ શ્રી મોહિતભાઈ અંધારિયા સાથે વિક્ટોરિયા પાર્કની મુલાકાત વખતે, 'નર્સરી' માં ચાષ (Indian Roller) ની સુંદર જોડી જોવા મળી. આમાંનું એક પક્ષી તાર પર બેસી, આશરે એક મિનિટ જેટલો સમય પોતાની પૂછડી ઊંચીનીચી કરતું રહ્યું, જેમ સંવનનકાળ વખતે કપાસી (Blackwinged Kite) કરે છે, તેમ. તેનું આ વર્તન વંશવૃદ્ધિ સમયની ચેષ્ટા છે કે પછી સ્વાભાવિક વર્તન છે?

આમ કેમ ?

દરજોડો, શકરખોરો વિ. નાનાં પંખીઓને હું, જ્યારે બગીચામાં ફૂલ છોડને પાણી પાઉં છું, ત્યારે ભીના થયેલાં પાન ઉપર પોતાનું શરીર ઘસીને નહાતાં જોઉં છું. મારા ફળિયામાં પક્ષીઓને પીવાનું પાણી, ઠીબમાં તેમ જ નીકમાં હોય છે તો પણ તેઓને આવું વર્તન કરતાં મેં વારંવાર જોયાં છે. આમ કેમ ? (૧-૧-૯૯)

(આ નાનાં પંખીઓને ઠીબનું પાણી ઊંડું પડે એટલે તેમાં નહાવા ન આવે. વળી, તેઓ વૃક્ષો અને છોડવાઓમાં ફરનાર પંખીઓ છે, એટલે તેમાં મળતી સગવડનો તરત ઉપયોગ કરે એ સ્વાભાવિક છે. -લા.)

કાગડા, લેલાં જેવાં સમૂહમાં રહેવા ટેવાયેલાં પંખીઓ બગલાની જેમ માળા વસાહતોમાં માળા બાંધતા નથી. એમ કેમ ? (૧-૧-૯૯)

(સમૂહમાં માળા કરનારામાં બગલા, ઢોંક, ચંચ્યા, કાંકણસર, વ. જલપંખીઓ છે. ખોરાક માટે તેઓને અનેક સ્થળે રખડવું પડતું નથી. નજીકનાં જળાશયમાંથી તેમને ખોરાક મળી રહે છે. આથી ઘણી ખરી માળાવસાહતો મોટાં જળાશયોના કિનારાનાં વૃક્ષોમાં કે નજીકનાં વૃક્ષોમાં હોય છે.)

કાગડા, લેલાં જેવાં પંખીઓને ખોરાક માટે અનેક સ્થળે જવું પડે. તેઓ વસાહતોમાં માળા કરે તો સૌ આસપાસના વિસ્તારમાંથી ખોરાક મેળવવા પ્રયત્ન કરે અને તેમને બધાંને પૂરો પડે એટલો ખોરાક નજીકના વિસ્તારમાં હોય નહીં, આથી એ માટે અંદરોઅંદર હોંસાતુંસી થાય. પરિણામે, બચ્ચાંને અને માબાપોને પૂરતો ખોરાક ન મળે, એટલે બચ્ચાં ઉછરી ન શકે. કદાચ આ કારણને લીધે કાગડા, લેલાં જેવાં પંખીઓની માળાવસાહતો હોતી નથી. - લા.)

બુલબુલ, દૈયડ (Magpie Robin) જેવાં પક્ષીઓને પાણીનું ફૂંડું મુકેલું હોવા છતાં નળમાંથી ટપકતું પાણી પીવામાં કેમ રસ વધારે હશે ? (૧-૧-૯૯)

નવનીત ભટ્ટ

પ્લોટ ૨૪, બ્લોક બી, બેન્ક સોસાયટી, એરોડ્રોમ રોડ, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧

કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તારીખ	સ્થળ	પક્ષી	સંખ્યા
૧૬-૧-૦૦	નકટીનાળ (તા. અંજાર)	ભગવી સુરખાબ (Brahminy Duck)	૨
૧૬-૧-૦૦	નીંગાળ તળાવ (તા. અંજાર)	ભગવી સુરખાબ	૧૦
૧૬-૧-૦૦	હમીરસર તળાવ (તા. ભુજ)	ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican)	૩૦૦-૫૦૦
૧૬-૧-૦૦	ટપર ડેમ (તા. ભુજ)	મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe)	૫૦
		કાબરી કારચિયા (Tufted Pochard)	૫૦૦
૨૨-૧-૦૦	દેવીસર તળાવ (તા. ભુજ)	નીલશિર (Mallard)	૨
		રૂદ્રમાતા ડેમ (તા. ભુજ)	
૨૬-૧-૦૦	એડમન્ડ સરોવર (તા. માંડવી)	સર્પત્રીવ (Darter)	૮
		લીલી અંજન બગલી (Little Green Heron)	૩
૨૬-૧-૦૦	એડમન્ડ સરોવર (તા. માંડવી)	સાંસાગર (Bonelli's Eagle)	૧
		(નદીની ભેખડ પરના માળા પર બેઠેલો.)	
૨૬-૧-૦૦	એડમન્ડ સરોવર (તા. માંડવી)	કાળીડોક ઢોંક (Blacknecked Stork)	૧

➤ તારીખ ૧૧/૧૨-૩-૨૦૦૦ના રોજ માંડવીના દરિયાકિનારે નીચેનાં પક્ષીઓ જોયાં : વાધોમડી (Slenderbilled Gull) - ૨, પીળાપગ ધોમડો (Herring Gull) - ૧, કાળીપીઠ ધોમડો (Lesser Blackbacked Gull) - ૨૦, શ્યામશિર ધોમડો (Blackheaded Gull) - ૧૦૦, લડાપી ધોમડો (Brownheaded Gull) - ૧૦૦, દરિયાઈ તુતવારી (Tereck Sandpiper) - ૧૦, કાળાપેટ કીચડિયો (Dunlin) - ૧, મોટી બાટણ (Grey Plover) - ૩, નાની ખલિલી (Whimbrel) - ૨, અબલાખ (Oystercatcher) - ૧, રાતાપગ (Redshank) - ૪૦. મોટાં ભાગનાં ઉનાળુ પોષાકમાં હતાં.

➤ કચ્છમાં એશીયન પાણીનાં પક્ષીની ગણતરી - ૨૦૦૦

દર વર્ષની જેમ, આ વર્ષે પણ 'વેટલેન્ડ ઈન્ટરનેશનલ' કુઆલાલમ્પુર (મલેશિયા) તરફથી, ૨૦૦૦ ની જાન્યુઆરી ૮ થી ૨૩ સુધી સમગ્ર એશિયામાં, વેટલેન્ડ પર જોવા મળતાં પાણીનાં પક્ષીઓની ગણતરી કરવાનું આયોજન કરવામાં આવેલું.

કચ્છમાં ભુજ, અંજાર, નખત્રાણા તથા માંડવી તાલુકાનાં જુદાં જુદાં ૨૬ સ્થળો પર પાણીનાં પક્ષીઓની ગણતરી 'પેલીકન નેચર કલબ' તરફથી, આ કલબના પ્રમુખ શ્રી હિંમતસિંહજી તથા મંત્રી શ્રી શાંતિલાલ વરુના માર્ગદર્શન હેઠળ કરવામાં આવેલી. તેમાં પ્રમુખ/મંત્રી ઉપરાંત સભ્યશ્રીઓ (૧) નવીન બાપટ, (૨) સુબોધ હાથી (૩) ત્રિલોચન છાયા (૪) કેલાસ અંજારિયા (૫) મહંમદ હુસેન ખત્રી (૬) રમેશ રાઠોડ (૭) અશ્વિન પોમલ (૮) ઈબ્રાહીમ દરવાડિયા તથા (૯) પ્રતાપ સેવકે ભાગ લીધેલો.

આ ગણતરી દરમ્યાન ૭૩ જાતનાં પાણીનાં પક્ષીઓ, ૧૦૧૧૧ ની સંખ્યામાં જોવા મળેલાં, જેમાંથી ૪૦ જાતનાં યાયાવર પક્ષી હતાં. આ વરસનું આકર્ષણ, સફેદ અથવા ગુલાબી પેણ હતાં. છેલ્લા ૧ માસ ઉપરથી હમીરસર તળાવ તથા છતરડીવાળા તળાવમાં આ પક્ષીઓનો ધામો છે. આ પક્ષીઓનો મુખ્ય ખોરાક માછલી છે. સામાન્ય જનતા પણ આ પક્ષીઓને ઓળખતી થઈ ગઈ છે. આ પક્ષીઓ સતાપર ડેમ, ટપ્પર ડેમ, નીંગાળ

તળાવ, સીણાય ડેમ, ભીમસર ઝીલ, ભુખી ડેમ, નકટી નાળ, વિજયસાગર ડેમ માં પણ જોવા મળેલાં. આ પક્ષીઓ યાયાવાર છે. અગાઉ એક પેણના પગ પરથી મળેલી વીંટી પરથી આ પક્ષીઓ કઝાકિસ્તાન (અગાઉ રશિયાનો ભાગ)થી આવે છે, તેવું વૈજ્ઞાનિક રીતે સાબિત થઈ ચૂક્યું છે. મકરસંક્રાંતિના આસપાસના દિવસોમાં તેના પગ પતંગના દોરમાં ફસાઈ જવાથી હમીરસર નજીક બે પેણ મરણ પામ્યાં. વળી ભીમસર ઝીલ નજીક પણ તોફાની છોકરાઓએ પથ્થર મારી બે પેણને મારેલી, જે દુઃખદ બાબત કહેવાય.

હંજ ફક્ત વિજયસાગર ડેમ, ટોપણસર તળાવ, રૂકમાવતી નાળ, સતાપર ડેમ, મેઘપર ડેમ, લાયજાનાળ, રતનાલ ચેકડેમ તથા નકટીનાળ પર જોવાં મળેલાં.

દુનિયામાં ઓછી થતી જતી સર્પઝીવ (Darter) ભીમસર ઝીલ, લેર ડેમ, ટપ્પર ડેમ, દેવીસર તળાવ, ડોણ ડેમ, તથા સતાપર ડેમ પર જોવા મળેલી.

બનારસ ઢોક (Blacknecked Stork) ગંગાનાળમાં જોયેલો. તે સ્થાનિક છે, પણ અલભ્ય છે. સફેદ ઢોક (White Stork) સતાપર ડેમમાં જોવા મળેલો. તે યાયાવાર છે,

ઊલટીયાંચ (Avocet) વિજયસાગર ડેમ તથા મેઘપર ડેમ પર જોવા મળેલાં. છીપલાં જેનો આહાર છે તેવું, કાબરા રંગનું અલભ્ય પક્ષી અબલખ (Oystercatcher) રૂકમાવતી નાળમાં જોવા મળેલું. મોટી શિયાળુ રૂબકી, (Great Crested Grebe) ભીમસર ઝીલ, ટપ્પર ડેમ, તથા સતાપર ડેમ પર જોવા મળેલી. આ પક્ષી યાયાવાર છે. અમુક પક્ષીઓ નિવાસી પણ છે અને અહીં પ્રજનન પણ કરે છે. રશિયાથી આવતાં કુંજ પક્ષીઓ ભુખી ડેમ, રતનાલ ચેક ડેમ તથા ડોણ ડેમ, પર જોવા મળેલાં.

આ વરસ અછતનું હતું, પરંતુ વાવાઝોડાના વરસાદને લીધે જળાશયોમાં પાણી મોજૂદ હોઈ, પક્ષીઓ સારી સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં. આ વરસે રણમાં પાણી ઓછું હોઈ ગુલાબી પેણ સારી સંખ્યામાં જળાશયોમાં આવેલી છે અને હમીરસર તળાવમાં આટલી મોટી સંખ્યામાં આ પક્ષીઓ પ્રથમ વાર આવેલાં છે. અગાઉ ૧૯૭૯ તથા ૧૯૮૩ ની સાલમાં ૩૦૦-૪૦૦ ની સંખ્યામાં આ પક્ષીઓ હમીરસર તળાવમાં આવેલાં અને લોકોના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બનેલાં. ત્યાર બાદ, ૧૯૯૬ ની સાલમાં ઓછી સંખ્યામાં આવેલાં, પરંતુ આ વરસે સંખ્યા પાછી વધી છે.

➤ પાંચ જાતનાં ગીધ એક જ સ્થળે !

તા. ૧૬-૧-૨૦૦૦ના રોજ કચ્છનાં ભીમસર તથા ટપર-ગામ વચ્ચેનાં ખેતરમાં પાંચ જાતનાં ગીધ જોયાં. રાજગીધ (King Vulture)-૧, ગ્રિજળો ગીધ (Griffon Vulture)-૭, ગિરનારી ગીધ (Longbilled Vulture)-૮, સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture)-૧૦ અને ખેરો (Scavenger Vulture)-૧૦. માત્ર શાહીગીધ (Black Vulture), જે કચ્છમાં ક્વચિત્ જોવા મળે છે, તેની જ ખોટ હતી. ગીધ ઉપરાંત દેશી સમડી (Pariah Kite)-૨ પણ હતી, જે કચ્છમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

નજીક જઈને જોતાં જાણવા મળ્યું કે, અહીં બકરીના દ મૃતદેહો પડ્યા હતા. એમ લાગે છે કે, જરખ અથવા વરુએ બકરાંને માર્યા હોવાં જોઈએ.

અત્યારે જ્યારે ગીધની સંખ્યા ભારતભરમાં ઘટી રહી છે, ત્યારે પાંચ જાતનાં ગીધ કચ્છમાં એક જ જગ્યાએ જોવા મળવાં એ અમારું સદ્નસીબ કહેવાય. તેમાંય રાજગીધ ઘણાં વર્ષો બાદ જોવા મળ્યું હતું.

આ મહિનામાં જ કવિ તેજે જખઉ પાસે શાહીગીધ જોયું હોવાનું પત્ર દ્વારા મને જણાવ્યું હતું.

➤ તા. ૧૦-૧૨-૯૯ના રોજ શ્રી જે.કે. તિવારી સાથે સાંધીપુરમ્ની આજુબાજુ, અન્ય પંખીઓ ઉપરાંત દસ જાતનાં શિકારી પંખીઓ જોયાં. શિયાળુ ટીસો (Longlegged Buzzard), સાંસાગર (Bonelli's Eagle), પાન પટ્ટાઈ (Marsh Harrier), કપાસી (Blackwinged Kite), લરજી (Kestrel), દેશી ગરૂડ (Twayn Eagle), ભગવી સમડી (Brahminy Kite), લગ્ગડ (Laggar Falcon), મત્સ્યભોજ (Osprey), સાપમાર ગરૂડ (Short-toed Eagle).

➤ તા. ૧૭/૧૮-૩-૨૦૦૦ સાંધીપુરમ્ પાસે પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montague's Harrier) ને સાંઢો (Spinetailed Lizard) ખાતી જોઈ. આ સિવાય નીચેના શિકારી પક્ષીઓ જોયાં : મોટો ધોળવો ગુમ્મસ (Steppe Eagle) - ૧, લરજી (Kestrel) - ૨, સાપમાર ગરૂડ (Short-toed Eagle) - ૧, પાન પટ્ટાઈ (Marsh Harrier) - ૨.

➤ દિવાળીઘોડાનું અલ્પવિરામ-સ્થાન !

માધાપર ગામમાં મેઘજીરો તળાવ છે. આ તળાવ નજીક, શિયાળા દરમિયાન, સાંજના સેંકડો દિવાળીઘોડા (Wagtails) રાતવાસો (roosting) કરવા જતાં પહેલાં પાણી પીવા આવે છે. પછી આગળ વાડી તરફ જાય છે. આ નિરીક્ષણ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી કરું છું. હજી એ જ પ્રક્રિયા ચાલુ છે.

થોડાં થોડાં જૂથમાં, હજારેક જેટલી સંખ્યામાં દિવાળીઘોડા નજરે પડે છે. તેમાં પાંચેક જાત હોય છે. સફેદ દિવાળીઘોડા (White Wagtail) મુખ્ય છે. તે ઉપરાંત, રાખોડીશિર પીળકિયા (Greyheaded Yellow Wagtail), શ્યામશિર પીળકિયા (Blackheaded Yellow Wagtail), પીતશિર પીળકિયા (Yellowheaded Yellow Wagtail) તથા વન પીળકિયા (Grey Wagtail) નો સમાવેશ થાય છે.

છેલ્લે, મેં તથા શ્રી જે.કે. તિવારીએ લગભગ હજારેક દિવાળીઘોડા તા ૧૯-૧-૨૦૦૦ના રોજ ગણ્યા હતા.

શાંતિલાલ વરૂ,

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ ૩૭૦૦૨૦

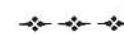
□ કોને કહેવું ?

૧૦-૨-૨૦૦૦ના રોજ રાજકોટના મધ્યભાગમાં આવેલા જ્યુબિલી બગીચામાંથી પસાર થતી હતી. સાંજનો ૫-૩૦ વાગ્યાનો સમય હતો. મારી નજર જમીન ઉપર બેઠેલા એક પક્ષી ઉપર પડી. તે ચોટલિયો સાપમાર (Crested Serpent Eagle) હતો. પુખ્ત વયનું પક્ષી હતું. ચાર-પાંચ માણસો તેના ઉપર કોથળો નાખી પકડવાની કોશિશ કરતા હતા. મેં તેમને પડકાર્યા. તેમને રોક્યા અને બગીચાના ચોકીદારને બોલાવ્યો. નાનું સરખું ટોળું જમા થઈ ગયું, પણ કોઈએ મારી તરફેણ ન કરી, ચોકીદારે પણ નહીં. મેં સૌને સમજાવ્યા કે આ પક્ષીને પકડવું ગેરકાયદેસર છે, છતાં કોઈ માન્યું નહીં. પેલા લોકો પક્ષીને લઈ ગયા અને હું લાચારીથી જોઈ રહી. મારા મનમાં કેટલાક સવાલ ઊઠ્યા.

- ગરૂડ ઊડી શકતો ન હતો એટલે ઘાયલ હશે ?
- કોણે તેને ઘાયલ કર્યો હશે ?
- જંગલનું આ પક્ષી શહેર વચ્ચે ક્યાંથી ?
- માણસની માણસાઈ ક્યાં ગઈ ?

શુભા ભાલેરા

દ, જીવન-વિહાર સોસાયટી, મહિલા કોલેજ પાછળ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૧

કુંજની મોજણી

તા ૨૫ અને ૨૬-૧૨-૯૯, રાજકોટ જિલ્લામાં કુંજની મોજણી માટે ગયેલા. તેમાં છાપરવાડી, ન્યારી-૨, અને આજી-૩ એમ ત્રણ ડેમનાં જળાશયોમાં કુલ ૧૦૦૦૦થી વધુ પક્ષીઓ હતાં. તેમાં મુખ્યત્વે કરકરા (Demoiselle Crane) હતા. કુંજ (Common Crane) બહુ ઓછી હતી. કરકરામાં ઘણાં અપુખ્ત હતા.

દક્ષિણ ગુજરાતના દરિયાકિનારાનો વતની, પણ ક્યારેક રાજકોટ જિલ્લાની મુલાકાતે આવી ચડતો શ્યામશિર કલકલિયો (Blackcapped Kingfisher), મને આ મોજણી દરમિયાન જોવા મળી જતાં બહુ આનંદ થયો.

તુષાર સંઘાણી

મારૂંતિનગર-૧, એરોડ્રોમ રોડ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૧

ઘૂંકિયા (Coucal) નું પ્રજનન

માર્ચ/એપ્રિલ, ઘૂંકિયાના પ્રજનનની ઋતુ લાગે છે. ત્યારે મારા બગીચામાં રહેતી એક જોડી બોલવાનું ચાલુ કરી દે છે. નરનો ખાસ પ્રકારનો અવાજ હોય છે, જેને માદા બગીચાના બીજા ખૂણેથી પ્રતિભાવ આપે છે. આ પરસ્પર 'કોલ', ખાસ કરીને સવાર-સાંજ સાંભળવા મળે છે. મને લાગે છે ત્યાં સુધી બગીચામાં બે નર છે, જે એક માદા માટે હરિફાઈ કરતા હોય તેવું લાગે છે. આ એક અનુમાન માત્ર છે.

છેલ્લાં વીસ વર્ષથી ઘૂંકિયાનું પ્રજનન મારા બગીચામાં થાય છે. પહેલાં તેમની ખાસ જગ્યા 'બોટલ બ્રશ'નું ઝાડ હતું. મધ્યમ ઊંચાઈએ સરૂ (Casuarina)ની સોય જેવી સળીઓ અને ડાળીઓનો ઉપયોગ કરી મોટા કદનો માળો બંધાતો. માળાની અંદર નીલગિરિનાં પાનનું આવરણ રહેતું. 'બોટલ બ્રશ'નું ઝાડ સુકાઈ ગયા પછી તેમની પસંદગી 'બોગનવેલ' પર ઊતરી છે. જમીનથી લગભગ ૫-૬ ફૂટ ઊંચે માળો બાંધે છે.

જયદેવ નાન્સી

રોડ ૩, પટેલ કોલોની, કસ્તુરબાનગર, જામનગર ૩૬૧૦૦૮

ચીબરીના માળા

> થડની બખોલમાં

તા. ૯-૪-૨૦૦૦ના રોજ ગાંધીનગર ખાતે બાસણ ગામ સામે સાબરમતી નદીના કોતરવાળા વિસ્તારમાં ફરતાં, બોરડીના ઝાડ ઉપર

ડૉ. આર. બી. બલર

જમીનથી લગભગ ૮ ફૂટની ઊંચાઈએ હરિયલની જોડીને માળો બાંધવાનું શરૂ કરતાં નિહાળ્યા. બંને પક્ષીઓ ખૂબ જ ઝડપથી, વારાફરતી ચાંચમાં

સાંઠકડી લાવતાં હતાં. ઢોર-ઢાંખરની અવરજવરવાળા ખુલ્લા વિસ્તારમાં, સાવ ઓછી ઘટાવાળા વૃક્ષમાં, આટલી ઓછી ઊંચાઈએ માળો બાંધવાનું કેમ પસંદ કર્યું એ મારા માટે પ્રશ્નાર્થ હતો. હરિયલ માટે આ અસામાન્ય કહેવાય. મેં આ સ્થળ પર નજર રાખવાનું નક્કી કર્યું.

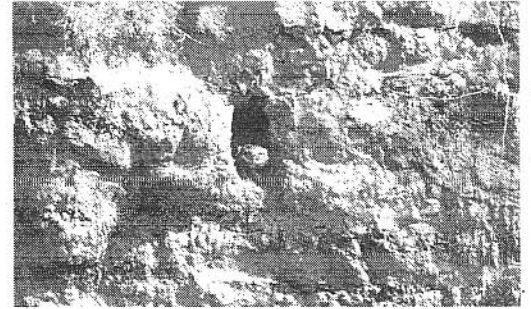
તા. ૧૨-૪-૨૦૦૦ના રોજ સવારે ફરી આ સ્થળ પર પહોંચ્યો, પણ હરિયલની ગેરહાજરી હતી. આથી આ વિસ્તારમાં જ થોડું સઘન નિરીક્ષણ કર્યું. ફરતાં ફરતાં મારી સાથે આવેલા શ્રી હેમત સુથારની નજર ખીજડાના થડમાં રહેલી બખોલ પર પડી. લગભગ ૪ ફૂટના ઘેરાવાવાળા આ થડમાં, જમીનથી માંડ ૨ ૧/૨ ફૂટ ની ઊંચાઈએ આવેલી આ બખોલ વિશિષ્ટ હતી. બખોલના મોંથી પોલાણ, થડમાં ઉપર તથા નીચે એમ બંને તરફ જતું હતું. બખોલમાં લગભગ મરઘીનાં ઈંડાંના કદનાં ચીબરી (Spotted Owlet)નાં ત્રણ ઈંડાં હતાં.

તા. ૧૪-૪-૨૦૦૦ના રોજ બપોરે ૧૨-૩૦ વાગ્યે બે રૂનાં પોલ જેવાં બચ્ચાં અને એક ઈંડું હતું. ઈંડાંના કાચલાં માળામાં દેખાયા નહીં. બખોલ નજીક જઈએ ત્યારે પુખ્ત પક્ષી બખોલના ઉપરના પોલાણમાં જતું રહેતું.

તા. ૧૭-૪-૨૦૦૦ના રોજ શ્રી કિશોર ત્રિવેદીએ આ બખોલમાં એક ઢેલને સતત ડોકિયાં કરતી જોઈ, પરંતુ ઢેલની ચાંચ, બખોલની અંદર સુધી પહોંચે તેમ ન હતું.

> રેતીની ભેખડમાં

૧૪-૪-૨૦૦૦ના રોજ ચીબરીનો એક બીજો માળો, અમે જુદા જ માહોલમાં જોયો. સાબરમતી નદીના ભાઠામાંથી રેતી ભરાતી હોવાથી

ડૉ. આર. બી. બલર

ખાડા પડેલા હોય છે. આ ખાડાની ઢિવાલોમાં પતરંગા, રેત અબાલી (Sand Martin), ઘોડા કાબર (Bank Myna), વગેરેના માળા હોય છે. ઘોડા કાબરની આવી એક વસાહતમાં ચીબરીએ એક માળો રોકી લીધો હતો.

ઉદય વોરા

૧૬૮, સ્વીટ હોમ એપાર્ટમેન્ટ, સેક્ટર ૨૯, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૨૯

> પક્ષીઘરમાં

તમને નવાઈ લાગશે, પણ અમદાવાદમાં દિવ્યફાર્મમાં એક 'નેસ્ટબોક્સ' ચીબરીએ રોકી લીધો છે. તેમાં બચ્ચાં છે, પણ પક્ષીઓને ખલેલ ન પહોંચે એટલે મેં કૃતુહલતાથી અંદર તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. આ 'નેસ્ટ બોક્સ', 'વિહંગ' ગ્રીષ્મ ૨૦૦૦ના મુખપૃષ્ઠ પર આપેલી તસવીરમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેનો જ છે. જો કે, આ પક્ષીઘર લીમડાના ઝાડમાં મૂકેલું છે. આ 'ફાર્મ'માં આવાં અન્ય પક્ષીઘરો, પોપટ, બ્રાહ્મણી મેના, તથા દેવચકલીએ રોકી લીધેલાં છે. આશા રાખું છું કે, આવતા ઉનાળામાં ચાપ પણ અમારું મહેમાન બને.

લવકુમાર ખાચર

ગાંધીનગર

ખેડા- ખંભાત પાસે પક્ષીનિરીક્ષણ

તારીખ	સ્થળ	પક્ષી	સંખ્યા
૨૯-૧-૦૦	વડગામ (ખંભાત)ના દરિયા કિનારે	પેણ (કઈ?-સં)	૭
૧-૩-૦૦	ગુડેલ ગામની પાસે, તળાવમાં	હંજ (ક્યા?-સં)	૫૦૦
		પેણ (કઈ?-સં)	૧૫
	જીણજથી તારપુરના રસ્તે	હંજ	૨૫૦
૮-૩-૦૦	બામણવાથી ઉદેલ તરફ વરાદરાના પ્રવેશ ઉપર, ગામ- તળાવમાં	પેણ (કઈ?-સં)	૩૦૦ +
		પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork)	૩૦

ડૉ. એસ.સી. વશિષ્ઠ

૨/૩, પંચાયતન, મીથાન રોડ, નડિયાદ ૩૮૭૦૦૨

ગીરમાં આવી પહોંચેલાં યાયાવર પક્ષીઓ

તા. ૬-૨-૨૦૦૦ના રોજ સાસણના નાયબ વનસંરક્ષક શ્રી મી.પી. પતિ સાથે, ગીરનાં કમલેશ્વર તથા શિંગોડા ડેમ ખાતે જવાનું થયું. કમલેશ્વર ડેમ ખાતે અમે ૬૫ થી ૭૫ જેટલી ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican), ૨૫ હંજ (Flamingo) (ક્યા?-સં), ૨૫ થી ૩૦ ચમચા (Spoonbill), ૧૦૦થી પણ વધારે પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) તથા કરકરા (Demoiselle Crane) જોયાં. ત્યાંથી અમે શિંગોડા ડેમ પર ગયા. ૧૫૦ થી પણ વધારે બતકો હતી, જે દૂર હોવાથી ઓળખી શકાઈ નહીં. આ ઉપરાંત, ૫૦ થી ૬૫ જેટલી પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork), ૧ મસ્ત્યભોજ (Osprey) અને ૧ કાળો ઢોંક (Black Stork) જોયાં.

હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં બધે જ પાણીની અછત છે. ગીર જંગલમાં પણ અંદર આવેલા ઝડેમમાં પાણી ઓછું છે. કમલેશ્વર ડેમ લગભગ સુકાઈ ગયો છે. કદાચ આ કારણે જ ૧૯૮૬ના દુકાળ પછી ફરી વાર પાણીનાં આ યાયાવર પક્ષીઓ, ગીરમાં આવેલા ડેમ અને નદીઓમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં આવી પહોંચ્યાં છે.

કૌટિલ્ય ભટ્ટ

C/o. નાયબ વનસંરક્ષક, વન્યપ્રાણી વિભાગ, સાસણગીર

પતરંગાનું ટોળું

નદીના પશ્ચિમ વિસ્તારમાં આવેલી સોસાયટીઓ, બંગલાઓ અને મગીયાઓ ધરાવતા વિસ્તારોમાં નાના પતરંગા ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ટેલિફોનના તાર કે ચેનલોના વાયરો ઉપર હારબંધ પાંચ-સાત પતરંગા હોવા તે સામાન્ય દ્રશ્ય છે. એક મોહક ઉડાન ભરી, શિકાર લઈ, વારંવાર તે જ જગ્યાએ આવી જવાની તેમની વિશિષ્ટતાથી તે તરત જ નજરે ચડે છે.

કેબ્રુઆરીની શરૂઆતમાં વાતાવરણમાં પુષ્કળ મસી જોવા મળતી હતી. સાઈકલ કે સ્કુટર, ચમ્પા વિના ચલાવવું વિકટ થઈ પડે તેટલું તેનું પ્રમાણ હતું. કપડાં પણ મસીથી ભરાઈ જાય. શ્રેયસ રેલવે ફાટક પાસે એક અનેરું દ્રશ્ય જોવા મળ્યું. આકાશમાં ૬૦ થી ૭૦ પતરંગા ઉડાડી કરતા હતા. પહેલા તો લાગ્યું કે આ તારોડિયા કે અબાબીલ હશે, પરંતુ ધ્યાન દઈ જોતાં નવાઈ લાગી કે, આ ટોળું પતરંગાનું હતું. ચાર-પાંચ મિનિટ પછી આ રીતે ઊડતાં ઊડતાં આખું ટોળું સરી ગયું. પતરંગાને આ રીતે ટોળામાં તારોડિયાની જેમ ઉડાડી કરતા જોઈ આશ્ચર્ય થયું.

હિનુભાઈ દવે

નિયામક, શારદામંદિર સ્કૂલ, શ્રેયસ કોસીંગ, અમદાવાદ ૭

ઘાયલ પક્ષીઓ

➤ ૨૬-૨-૨૦૦૦ના રોજ હું તથા મારા મિત્ર શ્રી ચેતન ત્રિવેદી વિરમગામથી આવતા હતા. રસ્તામાં અમે નર શકરખોરો (Purple Sunbird) રસ્તામાં પડેલો જોયો. તરત જ તેના પર પાણી છાંટ્યું અને ટોપી વડે ઢાંકી પક્ષીને ગાડીમાં મૂકી દીધું.

સુરેન્દ્રનગર આવી, અમારા મિત્ર શ્રી યોગેન્દ્ર શાહના ઘરે જઈ અમે થોડું મધ તથા પાણી આપ્યાં. થોડી ક્ષણો બાદ તે આઘાતમાંથી બહાર આવ્યું હોય તેવું લાગ્યું. અમે તેને બગીચામાં મુક્ત કર્યું અને તે ઊડી ગયું.

➤ તા. ૧૦-૧-૨૦૦૦ના રોજ વઢવાણના ભરચક વિસ્તારમાં, એક સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture) ની પાંખ પતંગના દોરાથી કપાઈ ગઈ હતી. પાંચ-છ દિવસથી એ ગીધ ભૂખ્યું તરસ્યું એક જગ્યાએ બેસી રહ્યું હતું. અમને જાણ થતાં હું અને મારા મિત્રો ત્યાં પહોંચી ગયા. રાત્રે ૮-૦૦ વાગ્યાથી અમે ગીધને પકડવાની શરૂઆત કરી અને મધરાતે ૧-૩૦ વાગ્યે

યોગેન્દ્ર શાહ

મહામહેનતે પકડી શક્યા. તેને કોઈ પણ રીતે નુકશાન ન થાય તે રીતે પ્રાથમિક સારવાર કરી. બે-ત્રણ ફૂટ લાંબો પતંગનો દોરો ઘાના ઊંડાણમાંથી નીકળ્યો. બે-ત્રણ દિવસ અમારી સાથે રાખી, ગીધને વઢવાણ પાંજરાપોળના ભામના ઈજારાવાળી જગ્યાએ, કે જ્યાં સતત મરેલાં જાનવરો આવ્યા કરે છે, ત્યાં મૂકી આવ્યા. ત્યાં કામ કરતા માણસોને તાકીદ કરી કે, તેઓ તેનું ધ્યાન રાખે. એ પક્ષી ચાર-પાંચ દિવસ પછી મુક્ત વાતાવરણમાં ચાલ્યું ગયું હતું, એવું અમને ત્યાંના માણસોએ જણાવ્યું. અમે સર્વે 'વિહંગ'ના વાચકોને અપીલ કરીએ છીએ કે પતંગના પર્વ પર આ કુદરતી પતંગોનું પણ ધ્યાન રાખીએ!

ચીકુ વોરા, યોગેન્દ્ર શાહ

લક્ષ્મીપરા, દૂધરંજ રોડ, / 'આનંદ', અજીતનાથ સોસાયટી પાસે, જનતાન રોડ,

સુરેન્દ્રનગર ૩૬૩૦૦૨

➤ લાખાપાદર ડેમ(કઈ જગ્યાએ?- સં) તરફ જતાં, નાગપ્રાથી આગળ રસ્તા ઉપર ૧૦-૧-૨૦૦૦ના રોજ એક દશરથિયું (Nightjar) મરેલું જોવા મળ્યું. ૨૯-૨-૨૦૦૦ના રોજ ધારીથી સાવરકુંડલા જતા, નેસડી પાસે, મટિયો લટોરો (Rufousbacked Shrike) રસ્તા પર પડેલો હતો. શ્વાસ ચાલુ હતો, પણ ભયગ્રસ્ત હતો. સ્કુટર પાછું વાળી તેને 'ડેકી'માં નાખી, સાવરકુંડલા જઈ બહાર કાઢી પાણી છાંટ્યું. ભાનમાં આવતા તે ઊડવા લાગ્યો.

અજીત ભટ્ટ

રેલવેસ્ટેશન સાથે, યોગીજીનગર, ભારદ્વાજ, ધારી ૩૬૫૬૪૦

➤ ઉત્તરાયણ પછી એક ભાઈ મારા ઘરે પતંગના દોરાથી ઘાયલ થયેલા કાગડાને લઈને આવેલા. તેને પાંખ તથા પગમાં ઈજા હતી. આને શું કરવું તે ખબર ન પડી. શ્રી બકુલભાઈ શુક્લની મદદથી તેને 'વેટરનરી ડૉક્ટર' પાસે સારવાર કરાવી, પણ ૪ દિવસ પછી તે મૃત્યુ પામ્યો.

કેબ્રુ ની શરૂઆતમાં લગ્નગાળાના હિસાબે થતી આતશબાજીથી ઘાયલ થયેલો પતરંગો, મારા પડોશી મારે વેર લઈને આવ્યા. આ પક્ષીને

પેટ તથા પાંખ પર ઈજા હતી. શારીરિક ઈજા કરતાં, બીકનો આઘાત વધુ હતો. મેં 'સેવલોન' વગેરે લગાડ્યા અને પંખીને ચણ નાખવાની છત્રી બનાવી છે, ત્યાં બેસાડી દીધું. થોડા કલાક એ જ સ્થિતિમાં પક્ષી રહ્યું. બપોરે બહાર જઈને પાછો ફર્યો ત્યારે તે ત્યાં ન હતું. કદાચ ઊડી ગયું હશે.

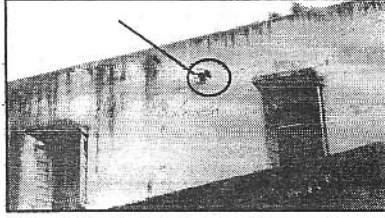
'વિહંગ'ને મારી વિનંતી છે કે, પક્ષીઓને થતા આવા અકસ્માતમાં તેને કઈ રીતે સારવાર આપવી તેની માહિતી અપાય, તો 'વિહંગ'ના વાચકો જાતે જ આવા ઈજાગ્રસ્ત પક્ષીઓની સારવાર કરી શકશે. (આવતા અંકમાં અમે આ અંગે વધુ જાણકારી આપવાનો પ્રયત્ન કરીશું. --સં.)

નવનીત ભટ્ટ
ભાવનગર

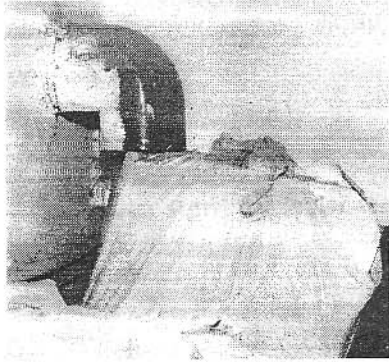

દેવડના અસામાન્ય માળા

મે, ૧૯૯૯માં સાંજના સમયે હું મારી ઓફિસ નજીક ચાલતો હતો ત્યારે, દેવડ (Magpie Robin)ને અગાસી નીચે, દિવાલમાં આવેલા પી.વી.સી. પાઈપમાં જતું જોયું. ૬ ઈંચ નો વ્યાસ ધરાવતો આ પાઈપ જમીનથી ૨૦ ફૂટ ઊંચો, ખુલ્લા પ્લોટ તરફ હતો. પ્લોટમાં બાવળનાં ઝાડી-ઝાંખરાં હતાં.

બીજા દિવસે, પહેલે માળે જે ઓરડામાંથી પાઈપ બહાર નીકળતો હતો ત્યાં હું તપાસવા ગયો. પાઈપ સાથે એક વાંકિયું હતું અને તેનો છેડો

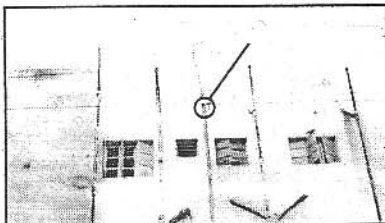

લાકડાની અભરાઈ પર મુકેલા પોટલા પર ચુસ્ત રીતે અડકેલો હતો. છેડા પર માળાની સળીઓ ડોકિયાં કરતી હતી. થોડા દિવસ પછી તે ઓરડામાં ગયો ત્યારે બચ્ચાંનો અવાજ સંભળાયો. ત્યાર બાદ, પ્લોટમાં બાવળની ઝાડીમાં મેં બચ્ચાં ફરતાં

જોયા.

બીજો અસામાન્ય માળો મેં જુલાઈ, ૧૯૯૮ અને ફરી જૂન ૧૯૯૯માં જોયો. એક રહેણાંક એપાર્ટમેન્ટની દિવાલમાં જમીનથી લગભગ ૬૦ ફૂટ ઊંચે 'પ્લમ્બીંગ'ના કામ માટે કરાયેલા કાણામાં, 'પેરાપેટ'ના નીચેના ભાગમાં તે હતો. મેં દેવડના નર અને માદાને જીવડાં લઈને અંદર આવતાં-

જતાં વારંવાર જોયાં. સલીમ અલીની 'બુક ઓફ ઈન્ડિયન બર્ડ્ઝ' પ્રમાણે સામાન્યતઃ ૨૦ ફૂટ ઊંચે માળો કરતા દેવડનો ૬૦ ફૂટ ઊંચે માળો હોવો અસામાન્ય કહેવાય.

સાસણ-ગીરમાં સીટીમાર લલેડું (Quacker Babbler)

શિયાળા દરમિયાન જંગલખાતા દ્વારા સાસણ નજીક અધેડિયા ખાતે યોજાતી વિદ્યાર્થીઓ માટેની પ્રકૃતિ શિબિરમાં પ્રશિક્ષક તરીકે જવાનો લાભ મળ્યો. શિબિરની જગ્યા રેલવેપુલની નજીક હિરણ નદીને કાંઠે છે. ગીરનાં ઘણાં પક્ષીઓ અહીં બેઠાં બેઠાં સહેલાઈથી જોવા મળે તેવી સુંદર જગ્યા છે.

૧૫-૧૨-૯૯ના રોજ જમીને, નદીને સામે કાંઠે, નાનાં પક્ષીઓની અવરજવર દેખાય તે રીતે આડા પડ્યા હતા. ત્યાં ઝાડીમાં જીવડાં પકડવા પોતાની લાંબી કેસરિયા પૂંછડી ફેરવતો અપુખ્ત નર દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) દેખાયો. તેને જ જોતાં જોતાં દૂરબીનમાં એક રાખોડી રંગનાં માથાવાળું બુલબુલ જેવું પક્ષી પણ અમારી નજરે ચડ્યું. તે ઝાડીમાં આમતેમ ઊંચુંનીચું થતું, ડાળીએ ડાળીએ ફૂંકા મારતું, જીવડાં પકડતું હતું. તેનું માથું, ગળું, રાખોડી રંગનાં અને શરીર બદામી રંગનું હતું. સલીમઅલીની 'પિકટોરિયલ ગાઈડ'નો ઉપયોગ કરી તે પક્ષી સીટીમાર લેલા તરીકે ઓળખ્યું. જંગલખાતા તરફથી બહાર પડેલા 'Biodiversity of Gir' તથા W.W.F.ની, ૧૯૮૨-૮૫ દરમિયાન તૈયાર કરાયેલી પક્ષીની યાદીમાં આ પક્ષીનો સમાવેશ નથી. મ.કુ. ધર્મકુમારસિંહજીની 'Birds of Saurashtra'માં જોતાં, તેનો વ્યાપ આ વિસ્તારમાં બતાવેલો છે, પરંતુ તેમણે આ પક્ષીની નોંધ કરી નથી.

પક્ષીગણતરી દરમિયાન વિશિષ્ટ અવલોકનો

આ વર્ષે 'ધર્મકુમાર નેયર કોન્ઝર્વેશન સોસાયટી,' ભાવનગર દ્વારા શિયાળામાં ડિસે. તથા જાન્યુ. એમ બે વખત પક્ષી ગણતરી કરવાનું નક્કી થયું. મધ્યશિયાળુ પાણીનાં પક્ષીની ગણતરી (Asian Midwinter Waterfowl Census) માટે ૧૧/૧૨-૧૨-૯૯ તથા ૨૬-૧-૨૦૦૦ના રોજ રાજકોટની આસપાસનાં જળાશયો જેવાં કે, ઈશ્વરિયા, આજી-૨, આણેદપર, લાલપરી, સોદરડા, સાત હનુમાન, આજી-૧ અને આશાપુરા (ગોંડલ) પર જવાનું થયું. કેટલાંક રસપ્રદ અવલોકનો નીચે મુજબ છે.

☞ શ્વેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper) આજી-૨માં અને નીલશિર બતક (Mallard) લાલપરીમાં ઘણાં વર્ષો બાદ દેખાયાં. ઓછી દેખાતી શ્વેતપૂંછ ટિટોડી (Whitetailed Lapwing) આજી-૨ જળાશયમાં નોંધાઈ.

☞ ઈશ્વરિયામાં ૬૦૦ ગયણા (Shoveler), આણેદપરમાં ૨૦૦ પિયાસણ (Wigeon) તથા સોદરડામાં ૧૫૦ કાબરી કારચિયા (Tufted Pochard) નોંધાયાં.

☞ છેલ્લાં બે વર્ષથી આણેદપર જળાશયમાં જોવા મળતાં ૪ કાળા ઢોંક (Black Stork) આ વર્ષે ન હતાં. કદાચ ખૂબ ઓછા પાણીને લીધે હોઈ શકે. આજી-૨ ડેમમાં ગયણા (Shoveler), ૨૪૦૦ની વિશાળ સંખ્યામાં હતાં.

આ બંને પક્ષીગણતરીમાં ડૉ. મુકેશ સામાણી, પરિમલ જોષી, જય આચાર્ય, ભાવેશ ત્રિવેદી, સોનલ શાહ, અનુષ્ઠા વોરા, મહેન્દ્રસિંહ જાડેજા, પિયુષસિંહ જાડેજા વગેરે પક્ષીનિરીક્ષકોએ ભાગ લીધો હતો.

અશોક મશરૂ

(તસવીર : અશોક મશરૂ)

વાસુદેવ ૧૫, ભકિતનગર સોસાયટી, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૨

અબાબીલ, વેચા અને લેલા

☞ સરસીયા, જંગલખાતાની કચેરીમાં, છતમાં માત્ર પીંછાને મોઢા વડે જોડીને અબાબીલને (House Swift) માળો બનાવતાં જોયું. (તારીખ ?-સં)

અજીત ભટ્ટ

☞ હજી વૈયાં, થરથરા અને દિવાળી ઘોડા ઘણાં જ જોવા મળે છે. (૭-૩-૨૦૦૦નો પત્ર)

☞ ૫-૩-૨૦૦૦ના રોજ ગીરમાં હડાળાક્ષેત્રમાં રાત્રિરોકાણ કરવાનું થયું. સવારે દાતણ માટે બાવળ કાપવા ગયો ત્યારે, બાવળના થડની વચ્ચે જમીનથી ૧૫ થી ૨ ફૂટની ઊંચાઈએ થોરિયા લેલા (Common Babbler)નો માળો જોયો. બંને વાલી તેમાં કાર્યરત હતાં. તેમનો પ્રજનનકાળ વહેલો શરૂ થઈ ગયો કહેવાય? (થોરિયા લેલા અનિયમિત રીતે લગભગ આખા વર્ષ દરમિયાન પ્રજનન કરે છે, તેમ સલીમ અલીના પુસ્તકમાં જણાવેલું છે. - સં.)

અજીત ભટ્ટ

રેલવે સ્ટેશન સામે, યોગીજીનગર, ભારદાજ. ધારી-૩૬૫૬૪૦

કાળિયા કોશીનું અગ્નિસ્નાન !

ગયા વર્ષે શિયાળામાં, ધોળકામાં હું મારી વાડીમાં બેઠો હતો. છ વાગતામાં તો અંધારું થઈ ગયું. અમારા ખેડૂતે તાપણ માટે થોડા પૂળા સળગાવ્યા. પૂળામાંથી તડતડિયા ફૂટે તેવો અવાજ આવવા લાગ્યો. આગની જ્વાળાઓ હવા લાગવાથી ઊંચી થતી ગઈ. ચોમેર અજવાળું પથરાઈ ગયું અને જ્વાળાના પ્રકાશમાં વૃક્ષોના પડછાયા ડોલવા લાગ્યા ! એવામાં એક કાળિયો કોશી (Black Drongo) આવ્યો અને તેણે સીધું આગમાં ઝંપલાવ્યું.

મેં આસામમાં આવેલા જટિંગા વિષે વાંચેલું, જ્યાં અગ્નિ પ્રગટાવો તો નાનો બગલો (Little Egret), નીલમ હોલી (Emerald Dove), હરિથલ (Green Pigeon) તથા કાંણી બગલી (Pond Heron) એમ ચાર જાતનાં પક્ષીઓ સામૂહિક હત્યા કરે છે. હજી તો હું આમ વિચારું છું, ત્યાં જ કાળિયો કોશી હેમખેમ બહાર આવ્યો ! મારી સમજવામાં ભૂલ હતી. ખેડૂતને પૂછ્યું તો મને કહે, " જ્યારે તડતડિયા બોલતા હોય ત્યારે પૂળાની અંદરની જીવાત જેવી કે કંસારા, તમરાં, તીતીઘોડા વગેરે શેકાય છે અને બહાર આવવા ફૂદકા મારે છે. કાળો કોશી આ જીવડાંને અગ્નિની જ્વાળાઓ વચ્ચેથી પકડી લે છે." આશ્ચર્યની વાત છે કે, કાળિયા કોશીને અગ્નિની જ્વાળાઓ દઝાડતી નથી !

તે દિવસોમાં...

૧૯૮૫, '૮૬, '૮૭ના વર્ષોમાં દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ હતી. વળી, ઠેર ઠેર આંદોલનો ચાલતાં હતાં. આવી અશાંત પરિસ્થિતિમાં મનની શાંતિ માનવવસ્તીમાં નહીં, પરંતુ કુદરતના ખોળે મળે. આ વર્ષો દરમિયાન હું મારા એક-બે મિત્રો સાથે વગડામાં અને પાણી કાંઠે સૌથી વધુ ફરેલો. એ દરમિયાન મને નવાં નવાં પક્ષીઓ અને તેમની ખાસિયતો વિષેની જાણકારી મળેલી.

ધોળકાની ઉત્તરે ચંડીસર ગામની સીમમાં મને વિવર્ણ (albino) મોર જેવા મળ્યો. સરોડા ગામ પાસે શ્વેતનેણ બુલબુલ (Whitebrowed Bulbul) જોઈ હતી. આ જ પક્ષી મને ધોળકાની દક્ષિણે ત્રાંસટ પાસે જોવા મળ્યું હતું.

સરોડા અને ચંડીસરની વચ્ચે 'કૂલુકંઠ' (The Cuckoo) જોવાનો લહાવો મળ્યો હતો. મેં તેની તસવીર પણ લીધી હતી. તેનો મધુર અવાજ ઘણો જ કર્ણપ્રિય હોય છે. કૂલુકંઠ, બપૈયા (Hawk Cuckoo) સાથે સામ્ય ધરાવે છે, પરંતુ છાતીના રંગની બાબતમાં તે બપૈયાથી જુદો તરી આવે છે. 'કૂલુકંઠ'ની છાતીનો રંગ રાખોડી અને વાદળીની વચમાંનો હોય છે.

આ જ દિવસોમાં મને ડોકામરડી (Wryneck) ની અનેરી ખાસિયત જોવા મળી. ઊંટવાળી માતાના વિસ્તારમાં હું બપોરના સમયે પક્ષીનિરીક્ષણ કરતો હતો. હું અને મારો મિત્ર એક બાવળના ઝાડ પાસે ગયા. ત્યાં અમે બુલબુલના કદનું એક પક્ષી જોયું. તેની જીભ ઘો અથવા સર્પની જેમ લબકારા મારતી હતી. તેના શરીર ઉપરનાં ભીંગડા (scales) ના રેખાંકન ઉપરથી મને તે કોઈ સરિસૃપ વર્ગનું પ્રાણી લાગ્યું. તે ડાળ પર બેસી, મૂળથી ઉપર તરફ જતી મંકોડાની હારમાંથી તેની લાંબી જીભ વડે મંકોડા ચાટી જતું હતું. મેં બે-ત્રણ દિવસ તેના પર મનન કર્યું. પક્ષી મને સાંભર્યું કે, મેં લક્કડખોદનું એવું રેખાંકન જોયું હતું, જેમાં લક્કડખોદ તેની લાંબી જીભ વૃક્ષની બખોલમાં દાખલ કરી જીવાત ચાટે છે. મને ખાત્રી થઈ કે, આ પક્ષી પણ લક્કડખોદના વર્ગનું જ હોવું જોઈએ. અને તેમ જ નીકળ્યું ! ડોકામરડી પણ લક્કડખોદ વર્ગનું જ પક્ષી છે. તેને ખોરાક આરોગતી જોવી એ અનેરો લહાવો છે.

દુષ્કાળની પરિસ્થિતિમાં મેં ટપૂસિયા (Whitethroated Munia)ને ઢોરના મૂત્રથી તરસ છીંપાવતાં પણ જોઈ. ધોળકા પાસે ચીખલી તળાવનું પાણી સુકાઈ ગયું હતું અને તેના કિનારે ઢોરની આવન-જાવનથી ખાડા પડેલા હતા. જેમાં ઢોરનું મૂત્ર ભરાતું. પક્ષીઓ આ મૂત્રને પીને તરસ છીંપાવતાં.

સ્વ. દિલહસ જાફરી

જાફરીબાવાની હવેલી, ધોળકા ૩૮૭૦૦૭

કનેવાલ પર ભગતડા (Coot)નો શિકાર

૧૫-૩-૨૦૦૦ના રોજ સાંજે ૫ વાગ્યે કનેવાલ તળાવ ઉપર છીછરા તળિયાની ૩ નાની હોડી, પક્ષીઓનાં ટોળાંની પાછળ ઝડપથી દોડતી હતી. એક હોડીમાં માત્ર એક જ માણસ હતો, જે ઊભો ઊભો, વાંસ ધકેલીને હોડી ચલાવતો હતો. ભગતડાના ટોળાને એક જગ્યાએથી ડરાવી અન્ય જગ્યાએ ધકેલવાનું કામ તેઓ કરતા હતા. એવામાં ઊંડા પાણીથી છીછરા પાણી તરફ એક હોડી ખૂબ જ ઝડપથી ચાલી. માન્યામાં ન આવે એવી એ ઝડપ હતી. બધાં જ ભગતડા આઘા પાછા થઈ ગયા, માત્ર એક ન ઊડી શક્યું. હોડી કિનારાથી ૧૫૦ મીટર જેટલી દૂર હતી તે વખતે હોડીમાંથી માણસ પાણીમાં કૂદ્યો અને ભગતડા તરફ દોડ્યો. અકલ્પનીય ત્વરાથી હોડીને એ માણસે પક્ષીને હાથેથી જ પકડી અને પછી ધીમેથી પોતાની હોડી તરફ ચાલ્યો ગયો. એ દોડ્યો એ વખતે તેના હાથમાં એક નાની લાકડી પણ હતી. ભગતડાને મારવા માટે ક્યારેક લાકડીનો પણ ઉપયોગ થાય છે.

પશુપંખીને બંદૂકથી મારવા કે જાળ-ફાંસલામાં ફસાવવા એ સામાન્ય માનવીય શિકાર પદ્ધતિ છે. પરંતુ અહીં, અન્ય જંગલી પ્રાણીઓ જેવી જ શિકાર પદ્ધતિ હતી. શું આપણામાંથી આવું જંગલીપશુ ક્યારેય નહીં જાય ? બધાં જ પક્ષીઓ કાયદાથી સુરક્ષિત છે. છતાં બે-રોકટોક શિકાર

થયા જ કરે છે. જેમને એ ગમતું નથી, એવા ગામલોકોને પણ પર્યાવરણના કાયદાની ખબર નથી અને એટલે જ શિકારની ફરિયાદ પણ થતી નથી. પક્ષીઓ કાયદાથી સુરક્ષિત છે અને શિકાર એ ગુનો છે, એ સંદેશનો પ્રચાર તો આપણે જ કરવો પડશે.

ડૉ.બી.એમ.પારાશર્ય, ડૉ. એસ.સી. વશિષ્ઠ
ગુજરાત એગ્રીકલ્ચરલ યુનિવર્સિટી, આણંદ / મિશન રોડ, નડીઆદ

વેયાનો લાંબો વસવાટ

ઓગષ્ટ ૧૧, ૧૯૯૯ના રોજ વૈયા (Rosy Pastor) ને ચોટીલાથી ૩૦ કિ.મી. દૂર ધણુકી ગામમાં જોયાં હતાં. એ પછી વિવિધ સ્થળોએ દેખાયેલાં આ વૈયાં, છેલ્લે ૨૦ તથા ૨૧ એપ્રિલ, ૨૦૦૦ ના દિવસો દરમ્યાન તારાપુર આસપાસ પીલુ (Salvadora Persica) ખાતાં જોયાં. તેનો ચળકતો કાળો તથા ગુલાબી રંગ ધ્યાનાકર્ષક હતો. એપ્રિલ ૨૫, પછી આણંદમાં પણ દેખાતાં બંધ થયાં છે. શું માત્ર ત્રણ મહિના જેટલા ઓછા સમય માટે તેઓ પરત જાય છે ?

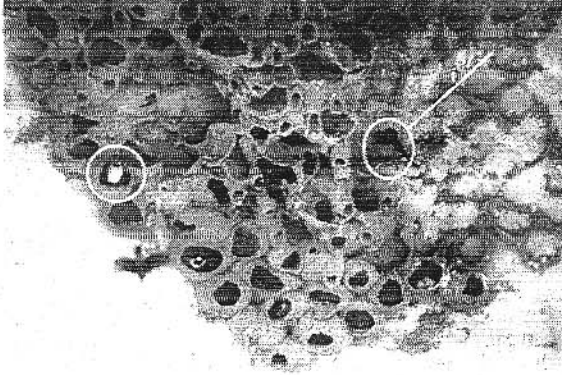
નજર એ. ઠાકોર

બાયોકોલોજી લેબ., ગુજરાત એગ્રીકલ્ચરલ યુનિવર્સિટી, આણંદ

નાના તારોડિયા (Cliff Swallow) ના માળામાં આગંતુકો

તા. ૧૪-૪-૨૦૦૦ના રોજ સાબરમતીના પટમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં ઈન્દીરાબ્રીજની નીચે નાના તારોડિયાના માળા જોયાં. માળામાં નાના

ડૉ. આર. બી. બલર

તારોડિયાની સાથે ચકલી અને કાબર (Common Myna) ને પણ જૂના માળાનો ઉપયોગ કરતાં જોઈ આશ્ચર્ય થયું.

ડૉ. આર. બી. બલર

૧૦, સ્વીટહોમ સોસાયટી, શ્રેયસ ટેકરા, અમદાવાદ-૧૫

ટચૂકડી નોંધ

તા. ૪-૩-૨૦૦૦ના રોજ દેવીસર તળાવમાં ધોળી આંખ કારચિયા (White-eyed Pochard) જોવા મળ્યાં. કચ્છમાં તે ખૂબ જ ઓછાં દેખાય છે.

અશ્વિન પોમલ

પોમલ જ્વેલર્સ, વોકળા ચોક, ભુજ ૩૭૦૦૦૧

૨૫-૩-૨૦૦૦ના રોજ રાજુલા, ધાતરવાડી ડેમના પાછળના ભાગ સુધી પહોંચ્યા. ત્યાં અન્ય પાણીનાં પક્ષીઓ અને વિવિધ બતકોની સાથે આ વિસ્તારમાં દુર્લભ એવી નીલશિર (Mallard) બતકની જોડી જોઈ. પુસ્તકની બહાર અમે તેને પહેલી વાર જોતા હતા એટલે રોમાંચની કોઈ સીમા ન રહી ! કિનારા આસપાસ નીલ કસ્તુરી (Blue Rock Thrush) તથા લહેરિયો ગંદમ (Striolated Bunting) જોયાં.

નિખિલ મોરી, ભાનુભાઈ અધ્યય

૫, મધુવન, કોલેજ પાછળ / ૩૭, ગાયત્રી સોસાયટી, કોલેજ પાછળ, સાવરકુંડલા ૩૬૪૫૧૫

મે-જૂન '૯૯માં અમારા ઘરની પાછળના બંધ ઘરમાં, તળિયાનાં નાનાં કાણામાં ઘંટી ટાંકણાએ ત્રણેક ઈંડાં મૂક્યાં હતાં. તેમનાં બચ્ચાંઓનો ખૂબ અવાજ હતો. આજુબાજુના ઝાડ પરથી કાગડા અને કાબરો તેઓને હેરાન કરવા આવી ચડતાં ત્યારે અમારે તેમને ભગાડવાં પડતાં.

શોએબ વોરા, નડિયાદ

હમણાં ટુક-ટુક (Copper smith) ને માળો બનાવતા જોવાનો ખૂબ આનંદ આવ્યો. કારણ કે, તે લાકડાનો વહેર કાણામાંથી બહાર આવીને ફૂંકતો, તે જોવાનું મજાનું લાગતું.

૯-૫-૨૦૦૦ના રોજ અમે માણજથી સુદરા (તાલુકો ?-સં.) જતા હતા ત્યાં વચ્ચે આકાશમાં ૬૫-૭૦ ગીધ ચક્કર મારતાં હતાં, જે ૧૫ થી ૧૭ ના ઝુમખામાં હતાં. આ જ ગીધના સમૂહને મેં ૧૦-૧૫ દિવસ પહેલાં વડદલા, ચર્મ ઉદ્યોગ કેન્દ્ર ઉપર પણ જોયો હતો. ત્યાં તે ઝાડ પર તથા મરેલાં ઢોર પર બેઠાં હતાં.

યજ્ઞેશ ભટ્ટ

આઝાદ ચોક, ધર્મજ ૩૮૮૪૩૦

૯૯-૨૦૦૦ના શિયાળામાં અમરેલીના વડિયા ડેમ જેવા નાના જળાશયમાં પાંચ જેટલી ગુલાબીપેણ (Rosy Pelican) જુદી જુદી તારીખોમાં જોઈ. આકાશમાં તેનું અદ્ભુત ઉડ્ડયન જોઈને ખૂબ આનંદ થયો. આ ડેમ પાણીનાં અનેક પક્ષીઓથી સમૃદ્ધ છે.

અજિતસિંહ ગોહિલ

આચાર્ય, હાઈસ્કૂલ, મેઘા પીપળીયા, તા. કુકાવાવ ૩૬૫૪૫૦

અમરેલી જિલ્લાના વડિયા ડેમમાં નાના તેજપર (Small Indian Pratincole) ને પ્રથમવાર જ ખૂબ જ નજીકથી અને સારી સંખ્યામાં જોઈ આનંદ થયો. (તારીખ ?- સં.)

સુરેશ નાકરાણી

નિર્સર્ગ, નીલકંઠપાર્ક, કુકાવાવ ૩૬૫૪૫૦

તા. ૨૬-૨-૨૦૦૦ના રોજ, બપોરે ૨-૩૦ આસપાસ ધંધુકા અને બગોદરા વચ્ચે, પરંતુ બગોદરાથી ૨૨ કિ.મી. દૂર, નદીના પટમાં તથા આસપાસનાં ઘઉંનાં ખેતરોમાં અંદાજે ૪૦,૦૦૦ જેટલા કરકરા (Demoiselle Crane) જોવા મળ્યા. નદીમાં સાવ થોડું પાણી હતું. ઘઉંના ખેતરમાં ડુંડીઓ તોડીને ખાતા હતા.

ચંદ્રેશ કે બોરડ

પો. બો. નં. ૧૫૬, રાષ્ટ્રીય વૃક્ષ ઉત્પાદક સહકારી મહાસંઘ, આણંદ - ૩૮૮૦૦૧

પક્ષીનિરીક્ષણ કરીએ તેમ તેમ પક્ષીઓના અવાજ ઓળખવાની ક્ષમતા વધતી જાય. એક જ પક્ષી ઘણી જાતના અવાજ કાઢતું હોવાથી અભ્યાસ કરવાની મજા આવે. હમણાં પતરંગા જેવો 'પીટર પીટર' એવો મોટો અવાજ સંભાળીને ચમક્યો. મારા માટે તે અવાજ નવો હતો. દૂરબીનથી શોધતાં જોયું કે, તે રાખોડી કોયલ (Plaintive Cuckoo) જ હતી. તેના બીજા અવાજથી પરિચિત હતો, આ નવી બોલી બોલતી જોઈ મજા આવી. (૨૩-૭-૯૯)

મુકેશ ભટ્ટ, સુરત.

મોટો પતરંગો (Bluecheeked Bee-eater) હવે બારેમાસ જોવા મળે છે. ૨૫-૧૦-૯૯ના રોજ સાંધીપુરમ્ -ભુજ વચ્ચે લગભગ ૩૦ જેટલા કાશ્મીરી ચાપ (Eurasian Roller) જોયાં. આ પક્ષીઓ ટેલિકોન અથવા વીજળીના તાર પર બેઠેલાં હતાં.

શાંતિલાલ વડુ, ભુજ

સારસ-વોચ

ભારતીય વન્યજીવ સંસ્થા (W.I.I.) તરફથી ૨૧મી જૂનના રોજ સારસની ગણતરી હાથ ધરાઈ. સારસની ઘટતી જતી સંખ્યા અંગે સતર્ક રહેવું જરૂરી છે. તે માટે કાયમી ધોરણે, મોટા પાયે સારસ અંગેની માહિતી એકઠી થાય તે જરૂરી છે, તેમ તેના પરિપત્રમાં જણાવાયું હતું.

આવી મોજણી, ભવિષ્યમાં સારસની જાળવણી માટેના કોઈ પણ નકેદારીરૂપ પગલાં લેવા માટે જરૂરી છે. સર્વે ગણતરીઓ ક્યારેક તો તે દિશામાં લેવા જેવાં કોઈ નક્કર પગલાંમાં પરિણમશે જ એવી આશા રાખીએ.

મને આ પરિપત્ર હોશભેર મોકલવા બદલ હું દેવજીભાઈ ધામેચા (પ્રાંગધ્રા)નો આભાર માનું છું. -સં.

સારસ : અવલોકન નોંધ

- ◆ ૨૮-૨-૦૦ ત્રાજથી વસો જતાં ગરમાળા પાટિયા નજીક ખેતરમાં ૨૭
- ◆ ૨૮-૨-૦૦ પેટલાદથી નડિયાદ તરફ આવતાં નડિયાદથી ૪ કિ.મી. પહેલાં તળાવમાં ૨ નિયમિત, આ વર્ષે એક બચ્યું પણ હતું.
- ◆ ૨૮-૨-૦૦ N.H.W. ૮થી પલાણા જતાં ગામ પહેલાં ૨ પુખ્ત, ૧ અપુખ્ત
- ◆ ૩૦-૧-૦૦ ડાકોર- ઠાસરાના રસ્તા પર રખિયાલ ગામના સૂકા તળાવમાં. ૪ પુખ્ત, ૧ અપુખ્ત

ડૉ. એસ.સી. વશિષ્ઠ

૨/૩ પંચાયતન, મિશન રોડ, નડિયાદ- ૩૮૭૦૦૨

- ◆ ૧૩-૩-૦૦ આણંદ નજીક લાંબવેલ પાસે ૪ રશ્મિન જોધી, ૮બી, મંગળપાર્ક સોસાયટી, ઠક્કરવાડી પાસે, આણંદ ૩૮૮૦૦૧
- ◆ ૧૧-૪-૦૦ પરિએજની આસપાસ ૪
- ◆ ૧૩-૪-૦૦ પરિએજની આસપાસ ૮

પ્રશાંત પંડ્યા

‘સારસ-વોચ’ના ઉપક્રમે, તા ૨૧.૬.૨૦૦૦ના રોજ કરેલી સારસ ગણતરીની નોંધ મોકલાવું છું. મારી સાથે પ્રો. કે. બી.અંજારિયા, શ્રીમતી સ્મિતાબેન પ્રધાન તથા જયેશભાઈ હતા. અમે કનેવાલ, પરિએજ, સાલા, હેરંજ, ત્રાજ, શેખુપુર, નાર, પંડોળી વગેરે સ્થળોની મુલાકાત લીધી હતી.

- ◆ ૨૧.૬.૦૦ કનેવાલ ૬૮ પુખ્ત, ૨૪ અપુખ્ત
- ◆ ૨૧.૬.૦૦ સાલા ૧૦૪ પુખ્ત, ૩૮ અપુખ્ત
- ◆ ૨૧.૬.૦૦ પરિએજ ૩૪ પુખ્ત, ૧૨ અપુખ્ત
- ◆ ૨૧.૬.૦૦ હેરંજ ૮૨ પુખ્ત, ૪૬ અપુખ્ત
- ◆ ૨૧.૬.૦૦ ત્રાજ ૬
- ◆ ૨૧.૬.૦૦ શેખુપુર ૪
- ◆ ૨૧.૬.૦૦ નાર-પંડોળી ૪

પ્રશાંત પંડ્યા

આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, પેટલાદ ૩૮૮૪૫૦

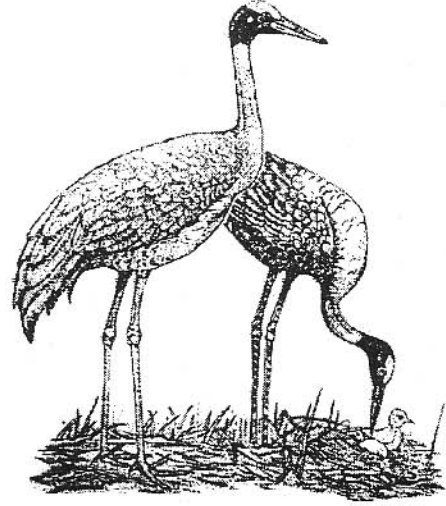
નવસારી પાસે દાંતેજ ગામની નહેરની આસપાસના વિસ્તારમાં, જાન્યુ. ફેબ્રુ અને માર્ચ દરમિયાન કરેલા પક્ષીનિરીક્ષણમાં ૩ સારસ નિયમિત જોવા મળ્યાં. એમાં બે પુખ્ત અને એક અપુખ્ત હતું. તા: ૨૬.૧.૨૦૦૦ના

રોજ આ ત્રણ ઉપરાંત, ત્યાંથી ઘણે દૂર બીજાં ૮ સારસ જોયાં હતાં.

સુભાષચંદ્ર શાહ

દાદાટ્ટકોનો મહોલ્લો, નવસારી ૩૮૬૪૪૫

૨૩-૨-૨૦૦૦ના રોજ મારા મિત્ર શ્રી પ્રફુલ્લભાઈ ચંદ્રારાણા સાથે ખોડિયાર ડેમ, ધારી જવાનું થયું. માછીમારીને કારણે પક્ષીઓની સંખ્યા ઘણી ઘટી ગઈ હોય તેવું લાગ્યું. અચાનક જ ડાબી તરફના કિનારે એક અટૂલું સારસ વિહરતું જોવા મળ્યું. કિનારા પાસેના ઘઉંના ખેતરોમાં ચરતું હતું. વિસ્તાર અભય

જણાયો. વચ્ચે એક વાર ડેમના પાણીવાળા કાંઠે કદાચ પાણી પીવા ગયું.

૧૩-૪-૨૦૦૦ના રોજ ઋણની તલાવડીમાં ૨ સારસ જોયાં. ધર્મજ થી વિરસદની વચ્ચેના ખેતરોમાં તા. ૭-૫-૨૦૦૦ના દિવસે ૮ સારસ, જોવા મળ્યાં.

યજ્ઞેશ ભટ્ટ, ધર્મજ

સારસ અને કુંજનું ભોજન સહચર્ય

જાન્યુઆરી ૧૫, ૨૦૦૦ ના રોજ તારાપુર પાસે ૨૮ પુખ્ત તથા ૨ બચ્યાં મળી કુલ ૩૦ સારસ, યજ્ઞાના ખેતરમાં યજ્ઞ ખાતાં જોવા મળ્યાં. સારસના ટોળા સાથે ૧૦ કુંજ (Common Crane) પણ યજ્ઞ ખાતી હતી. એ પછી ફેબ્રુઆરી ૭, ૨૦૦૦ ના રોજ વસો (નડિયાદ તાલુકો) પાસે ૩૫ પુખ્ત તથા ૩ બચ્યાં મળી કુલ ૩૮ સારસ યજ્ઞાના ખેતરમાં યજ્ઞ ખાતાં જોવા મળ્યાં. ૨૩ સારસના એક ટોળા સાથે ૬ કુંજ પણ યજ્ઞ ખાતી હતી. કુંજ શિયાળા દરમિયાન બહુ ઓછી સંખ્યામાં ખેડા જિલ્લામાં આવે છે, માટે આ બે કૌંચ જાતિનું ભોજન - સહચર્ય ધ્યાન ખેંચે એવું હતું.

ભવભૂતિ પારાશર્ય, નજર એ ડાકોર / પ્રથમેશ પટેલ

ગુજરાત એન્ડ્રી.યુનિવર્સિટી, આણંદ ૩૮૮૧૧૦ / ૪, ઉમ્બેદનગર, એન કે રોડ, નડિયાદ ૩૮૭૦૦૧

આ વખતે ભાવનગરમાં જિલ્લામાં વેળાવદર સિવાય ક્યાંય પણ સારસ હોવાનો સંભવ ઓછો છે, કારણ ૯૫% તળાવો સુકાયેલાં છે.

નવનીત ભટ્ટ,

ભાવનગર

૨૬-૧-૨૦૦૦ના રોજ મુળીથી ૩ કિ.મી. દૂર માલાકા તળાવમાં સારસની જોડ જોવા મળી. ૨૦ દિવસ પછી તે ન હતી. સુજાનગઢની પાસે આવેલી એક તલાવડીમાં સારસની જોડી છે તેવા સમાચાર મળ્યા. ત્યાં જઈને ખાત્રી કરી. આ એ જ જોડ હશે?

કિશોરચંદ્ર રાવલ

જૂના બસ સ્ટેન્ડ પાસે, બ્રાહ્મણ ભોજનાલયની બાજુમાં, મુળી ૩૬૩૫૧૦

વિહંગ' ગ્રીષ્મ-૨૦૦૦ ઉપર ટિપ્પણી

મયુર મિસ્ત્રી, આશાસ્પદ, યુવાન પક્ષીનિરીક્ષક છે. મને અફસોસ છે કે, તેની સાથે વધારે ગોઠિની મને તક મળી નથી. ડાંગમાં તેણે જોયેલી માણકકંઠી બુલબુલ (Rubbythroated Blackheaded Yellow Bulbul) વિષે વિસ્તૃત નોંધ તૈયાર કરવાનું હું તેને સૂચન કરું છું. ખરેખર, તો આ માત્ર ગુજરાતની પ્રથમ નોંધ જ નહીં, પણ આ પક્ષીના, ભારતના પશ્ચિમ કાંઠાના તેના રહેઠાણના ઉત્તરી વ્યાપમાં વધારો થયેલો કહેવાય.

મયુર મિસ્ત્રીના રાખોડી રામચકલી (Grey Tit) તથા કાબરી રામચકલી (Whitewinged Black Tit)નાં મિશ્ર ટોળાંના અવલોકનની પણ નોંધ લેવાની જોઈએ. ખાસ કરીને, શ્રી જે.કે. તિવારી કે, જેઓ પક્ષીની આ જાતિનું દેશવ્યાપી સર્વેક્ષણ કરે છે, તેમણે આની નોંધ લેવી જોઈએ. અત્યાર સુધી આપણે એવું માનતા આવ્યા છીએ કે, રાખોડી તથા કાબરી રામચકલી બંને, સંપૂર્ણ રીતે અલગ વિસ્તારોમાં રહે છે.

મને આનંદ થયો કે, શ્રી રોહિત વ્યાસે છેવટે તેમણે ગીરમાં જોયેલા ઈન્દ્રરાજ (Malabar Whistling Thrush) ની નોંધ મોકલી. તેમણે ખૂબ જ સુંદર તસવીર લીધી છે. મને એ જાણીને ખુશી થાય છે કે, ગુજરાતમાં, આપણી પાસે, આવા પ્રતિભાશાળી તસવીરકારો છે.

જ્યારે આટલા બધા આશાસ્પદ પક્ષીનિરીક્ષકો ઊભરી રહ્યા છે, ત્યારે ઘણી બધી નવી રસપ્રદ નોંધ મળતી રહેશે એવી અપેક્ષા રાખી શકાય, પણ સાથે સાથે હું તેઓને વિનંતી કરું છું, કે 'નવી નોંધ'માં ખૂબ જ સાવધાની અને કાળજી રાખે. ઝડપી તારણો કાઢવાની ભૂલ ન કરે. બીજા અર્ધા શતક પછી આ યુવાન પક્ષીનિરીક્ષકો, 'પ્રખર પ્રકૃતિવિદ્' બનશે જ, પણ તે માટે અધીરા બનવાની જરૂર નથી! હું તેઓને શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું.

શ્રી અશ્વિન પોમલે તેમની પેણની નોંધમાં ગુલાબી પેણ અથવા તો રૂપેરી પેણ અંગેની સ્પષ્ટતા કરવી જોઈતી હતી. ધીરે ધીરે પેણ અંગેની તથા આપણા વિસ્તારની માળા-વસાહતો અંગેની માહિતીનું સંકલન (Database) થશે એમ લાગે છે.

મેં વડોદરામાં કચ્છી પીઠા (Brown Rock Chat)ની જોડી જોઈ હતી, એ વિષે પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રોને જણાવવાનું ગમશે. આવાં સ્થાનિક પક્ષીઓના રાજ્યમાંના વ્યાપ (Range)અંગેનું સઘન સર્વેક્ષણ, ખૂબ જ રસપ્રદ પરિણામો લાવશે. શ્રી અશોક ગોરડિયા (Convent of Jesus and Mary) ના રહેઠાણ (૧૦, શ્યામબાગ, પાણીની ટાંકી પાછળ, ગોત્રી રોડ) પાસે કદાચ આ જોડી હજી પણ ફરતી હોય. શ્રી રોહિત વ્યાસ તેની તસવીર લઈ શકે.

છેલ્લે, એક સુધારો. જળ કૂકડા (Watercock, Kora) ની જાતિ 'Gallierer' નહીં, પણ 'Gallierex' જોઈએ. તમારા કાર્યને સફળતા ઈચ્છું છું.

લલકુમાર ખાચર
ગાંધીનગર

પક્ષીના નામે નામ

બન્નીમાં ભીરંડિયારાની પૂર્વમાં દધ્ધર ગામ જતાં વચ્ચે રસ્તાની ડાબી બાજુ નેરી ગામ આવે છે. નેરીથી ઉત્તરમાં ૫ કિ.મી. દૂર 'હંજલલ' આવેલું છે.

હંજ એટલે 'Flamingo' અને તલ એટલે સરોવર - હંજનું સરોવર! આ સ્થળે હંજ નિયમિત આવતાં હોય તો જ આ નામ પડ્યું હોય. ૨૮-૩-૮૮ના રોજ આ સ્થળ પર શ્રી જે.કે.તિવારીની સાથે જવાનું થયું ત્યારે, અમારા સદ્નસીબે આ સ્થળ પર ૨૦૦ નાના હંજ (Lesser Flamingo) હતાં. અમે મુલાકાત લીધી તે વખતે હજુ પાણી ઓછું હતું, પરંતુ પાણી ભરાય ત્યારે તેનો ઘેરાવો ૨૦ ચો.કિ.મી. સહજે થતો હશે અને અનેક યાયાવર પક્ષીઓ આ નિર્જન સ્થળની મુલાકાત લેતાં હશે, કારણ કે, અહીં કોઈ ખલેલ નથી. ફક્ત માલધારીઓ, પોતાનાં ઘેટાં-બકરાં તથા ભેંસને પાણી

પીવાડાવવા અહીં લાવે છે.

આ સ્થળ પર જતાં વચ્ચે 'કુંજવાડી ઠઠ' નામનું સ્થળ આવ્યું, જેમાં પાણી સુકાઈ ગયું હતું. ૬૫ની સંખ્યામાં કુંજનું એક ટોળું ઉપર ઊડતું હતું, જાણે તે કહેતું ન હોય કે, "આ અમારી ઠઠ છે." પાણી ભરાતું હશે ત્યારે 'કુંજ' અહીં પાણી પીવા તથા રાતવાસો કરવા આવતી હશે, તેથી જ આ જગ્યાનું નામ 'કુંજવાળી ઠઠ' પડ્યું હશે.

પક્ષીઓનાં નામ પરથી જગ્યાઓનાં નામ પડ્યાં હોય તેવા બીજા દાખલાઓ પણ છે. છારી ઢંઢ નજીક 'પાંખી ભિક્ટ', સધારાના રણ નજીક 'કિનાભિક્ટ' અને ભયાઉ તાલુકામાં આવેલું 'કુંજસર' ગામ. 'કિના'નો અર્થ થાય છે, 'વા બગલી'. કિનાભિક્ટ પાસે પહેલાં વાબગલી (Tern) માળા બાંધતી હોવાનું ત્યાનાં સ્થાનિક લોકોનું કહેવું છે. (પક્ષીના નામે નામ ધરાવતાં આવાં અન્ય સ્થળો વિષે 'વિહંગ'ના વાચકો માહિતી મોકલી શકે.- સં.)

શાંતિલાલ વરુ

માધાપર

Invitation to netsavvy friends

Good news for those who are netsavvy. Now there is a site called 'Journal of Indian Bird Records and Conservation' on the internet named Harini Nature Conservation Foundation. Editors of this site are Bharat Bhushan, Siraj Taher and Erach Bharucha. Indian birds and bird watching can be discussed on this site by posting messages. They also have a network and maintain a mailing list for those interested in the subject. The URL is http://www.angelfire.com/fi/indian_birds. This site can also be searched by merely typing Yahoo. The site along with the message board facilities, also has links to various related sites on internet. (Attempt to contact the Editors on their E-mail addresses given in the site, failed - Editor)

Jaydev Nansey (joydave 99@yahoo.com)

Road 3, Patel Colony, Kasturbanager, Jamnagar 361008

વિચારવા જેવો પ્રશ્ન

૧૨-૧૨-૮૮ના રોજ હું અને ડૉ. નિલય દેસાઈ, સુરત નજીક, દરિયાકાંઠે પક્ષીનિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં ૧૫-૨૦ માણસોનું ટોળું પક્ષીઓને પકડીને લાવતું જોયું. અમે પૂછપરછ કરી. તેઓએ જણાવ્યું, "ખાવા માટે છે અને બાકીના વેચવા માટે". અમે તેમને ખૂબ સમજાવ્યા. તે લોકોએ નાનકડા બાળક તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું, "શું કરીએ? આના અને અમારા પેટ માટે કરીએ છીએ. અમને ક્યાંક ધંધે લગાડો તો પક્ષી મારવાનું બંધ કરી દઈએ". મને પણ તેમના ચહેરાની દુ:ખની રેખા સ્પર્શી ગઈ. તેમની વાત સાચી હતી. આ સંજોગોમાં શું કરવું જોઈએ? 'વિહંગ'ના વાચકો પોતાનાં મંતવ્યો જણાવે.

અમે તે ભાઈ પાસેથી બધાં પક્ષીઓ ખરીદીને ત્રણેક કિ.મી. દૂર છોડી દીધાં. તે ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover) હતી. નાની ખલિલી (Whimbrel) તથા ખલિલી (Curlew) નો પણ પુષ્કળ શિકાર થાય છે. "ક્યારેક સિક્કાવાળાં (Ringed) પક્ષીઓ પણ મળી આવે છે", તેમ શિકારીઓએ જણાવ્યું. સુરત કાંઠા-વિસ્તારના ત્રણેક ગામની મુલાકાત દરમિયાન પુસ્તકમાંના નાની ખલિલીના ચિત્રને જોઈને લોકોએ કહ્યું કે, "આ કુલયાળી (સ્થાનિક નામ) તો ઓગષ્ટમાં આવે છે અને ૩૨૦૦માં જીવતી મળે છે." તો આ શિયાળુ પક્ષી ઓગષ્ટમાં કેવી રીતે આવે?

મુકેશ ભટ્ટ

સુરત

માછીમારીનો પ્રશ્ન

'વિહંગ' આ અંકથી આવતું થયું. અંક ગમ્યો. આ વખતે

પાણીકાંઠાનાં શિયાળુ પ્રવાસી પક્ષીઓનું નિરીક્ષણ ઠીક ઠીક કર્યું. સમાવિષ્ટ વિસ્તારોમાં સાવરકુંડલાની આજુબાજુના નાના મોટા 'ડેમ', અમરેલીનો ડેબી ડેમ, ધારીનો ખોડિયાર ડેમ, રાજુલા પાસેનો ધાતરવાડી ડેમ અને વડિયા (કુકાવાવ) નો ડેમ મુખ્ય રહ્યા. ધારી, ધાતરવાડી અને વડિયાના ડેમ પર પક્ષીઓનો શિકાર થતો હોય એવું લાગ્યું. જે તે, સંબંધિત અધિકારીઓને જાણ કરી છે. માછીમારીનું કામ પણ પક્ષીઓને તીવ્ર વિક્ષેપ પાડે છે. ઉપર જણાવેલા ત્રણ ડેમમાં પાણીનો વિસ્તાર પ્રમાણમાં ઘણો મોટો છે, તો તેમાં કોઈ ચોક્કસ વિસ્તાર પક્ષીઓ માટે અલગ રાખી, બાકીના વિસ્તારમાં જ માછીમારી થાય એવી કંઈ રજૂઆત જે તે સંબંધિત ખાતાઓને ઉપરના સ્તરે કરવી જોઈએ. તે માટે કોઈ સર્વેક્ષણ (Survey) ની જરૂર હોય તો અમે કરી આપીશું.

નિખિલ મોરી, ભાનુભાઈ અધ્યયુ
સાવરકુંડલા

પક્ષીઓના અભ્યાસ અંગે માર્ગદર્શક સૂચનો

પક્ષીનિરીક્ષણ, પ્રકૃતિના અભ્યાસનો રસપ્રદ અને મુગ્ધકર ભાગ છે. તેના માટે વિશેષજ્ઞ કે વૈજ્ઞાનિક હોવું જરૂરી નથી. પક્ષીવિજ્ઞાનમાં તો સામાન્ય જનનાં અવલોકનોય ઉપયોગી બની રહે. પણ એક અગત્યની વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી. પક્ષીઓ અંગેનાં આપણા અવલોકનોની નોંધ ચોક્કસાઈપૂર્વક રાખવી જોઈએ, યાદશક્તિ કે કલ્પના ઉપર કાંઈ ન છોડી દેવું. પક્ષીનિરીક્ષણ માટે કુદરતમાં ભમવા નીકળીએ ત્યારે બે વસ્તુઓ સાથે રાખવી જરૂરી છે. નોટબુક અને પેન્સિલ. જો પોસાય તેમ હોય તો એક સાડું દૂરબીન. કુદરતમાં જે કાંઈ જોવા મળે તેને તરત નોટબુકમાં નોંધી લેવું.

જેનું અવલોકન કરતા હોઈએ તે પંખીના રંગ, જાતિ(નર કે માદા)તેની વર્તણૂક અને કયા પ્રકારના પ્રદેશમાં તેને જોયું તે અંગે નોંધી લેવું જોઈએ. આમાં તે પ્રદેશની વનસ્પતિ અને માહોલનો પણ સમાવેશ થઈ જાય. જો પંખી સ્થળ પર જ ઓળખી શકાયું ન હોય તો, ઉપરની છેલ્લી બાબત તેમાં બહુ મદદગાર થાય.

ઉપરના મુદ્દાઓ યાદશક્તિના ભરોસે છોડી દીધા હોય તો આપણી સ્મૃતિ અને કલ્પના ક્યારેક ખત્તા ખવરાવી દે. આ બધા માટે મહાવરાની જરૂર છે. બાકીનું બીજું અનુભવ વધતાં સૂઝતું જશે.

મ.કુ. શ્રી હિમતસિંહજી
અનુ. લાલસિંહ રાઓલ

Are we scientific enough ?

While reading Dinubhai Dave's note on nesting sunbirds, I saw a little comment in bracket (by I believe to be Lalsinhbhai Raol) stating clearly that reason for sunbird nesting on that particular site should be due to its association of such location to be avoided by creatures of pray. Here I would not try to make a colonial statement like "I beg to differ", as I have virtually NO FIELD base for any observation as I am not a Bird Watcher, but of little that I have read on behaviour of birds, I have always felt them to respond to stimulus and symbols and such things where particular shape or colour or such abstract and simple things have a tendency to provoke response from birds in issues like nesting or feeding young or mating etc. So if I am told that profile of a hanging wire or branch prompts the bird to nesting activity or some such thing, I always find it more to be true than something like what Lalsinhbhai is suggesting.

Forget all my elaborate language, what I am trying to say is that our approach to bird watching has always been typically towards viewing birds in an anthropomor-

phic way; while ethology world over seems to look at things in slightly different light. Examples like sea-gull chicks responding to spot on bill and many many more that can be listed, would make one review birds being triggered to activity to simpler things than a very complicated (and human) understanding of the world where bird associates noisy kids with predatorless nesting site.

I hope that I am not sounding like a person who looks at birds as simple little machines and thus be deprived of the wonders of complexity of circle of life, but I am trying to point out a more scientific view to bird watching very much required in India.

Samir Shukla

Phenomenon of echo

Few days back I saw a Whitebreasted Kingfisher on Loyolla grounds riding high on wire and screaming on top of its voice... I am sure that it didn't think so, as he went about doing so for quite a while....it took some time to get a feeling that it was responding to something....

See, now comes the weaker ground of my hypothesis ... I ASSUME that this bird was listening to its Echo and replying to it ... if you find it swallowable (ooops...!!!) then read the rest of why strikes to be curious to me ...

I feel that echo is a natural phenomenon that has been around since there was anything that could reflect sound, and to birds it should not be something new ... What I am trying to say is, that they would have natural understanding to the phenomenon of echo.

I think there are a few birds most probably oil-birds from caves of South America and also swiftlets who use the very curious but well known phenomenon of echo-location ... in short I think birds should be knowing what echo is you would say the same thing about responding to reflection seen in nearly all animals but human, but I wouldn't classify echo with reflection ... why shouldn't I ? ... dont ask me, but I feel that way ... may be because this is the first time I saw a bird (may be) respond to it and also as we have a lot of creatures using echo as part of their perception ... I feel that life on earth has been using echo (ang not vain self images !!) so it should be known.

Do you know any other instance or reference of this ...or, am I making any point ...

Anyway .. keep it up with 'Vihang' ... and also any type of help required, please get in touch ... as, YES, you are doing US a favour by keeping it going.

Samir Shukla

A/5, Sukruti Apt. Bh. Manekbag Soc. Ambawadi, Ahmedabad-15

ગુજરાતમાં ટપકીલી પેણની ઉપસ્થિતિ...?

'વિહંગ' (વર્ષ ૩, સળંગ અંક : ૮)માં ડૉ.બી.એમ. પારાશર્યના લેખ 'ગુજરાતમાં ટપકીલી પેણ (Spotted billed or Grey Pelican)ની ઉપસ્થિતિ છે?' ના સંદર્ભમાં મારો પ્રતિભાવ વ્યક્ત કરવાની રજા આપશો. તેનો હેતુ કેવળ વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિવાળો છે.

ડૉ. પારાશર્યના જણાવ્યા પ્રમાણે " સલીમ અલીના ('Birds of Gujarat' JBNHS Aug.-Dec. 1954)માં ટપકીલી પેણ (Spottedbilled Pelican : *Pelecanus philippensis*) અને રૂપેરીપેણ (Dalmatian Pelican : *P. crispus*) નો યાદીમાં સમાવેશ કર્યો છે, પરંતુ તેમના પર કોઈ ટિપ્પણી કરેલી નથી. બીજી બાજુ, તેમણે ગુલાબી

પેણ (Rosy Pelican : *P. onocrotalus*)નાં અવલોકનોને અનુમોદન આપ્યું છે, એટલું જ નહીં, તેના વિષે થોડી ટિપ્પણી પણ કરેલી છે.....”

આના સંદર્ભમાં મારું કહેવું એમ છે કે, J.BNHS VOL. 52 ના પાના નં 380-381 પર પ્રકાશિત થયેલા 'Birds of Gujarat'માં ભલે રૂપેરી પેણના અસ્તિત્વ વિશે કંઈ ચોક્કસ કહ્યું ન હોય પણ ટપકીલી પેણ માટે ગુલાબી પેણની માફક થોડીક ટિપ્પણી ચોક્કસ કરેલી છે, જે નીચે મુજબ છે :

"Of the birds observed by the surveys some were satisfactorily identified as *P. onocrotalus* and others as *P. philippensis*. It is not unlikely that the large gatherings may have contained *P. crispus* as well"

"Butler (S.F.iv : 32) records immense flocks of *P. onocrotalus* on some tanks in northern Gujarat during winter. He gives an interesting paragraph on their feeding habits and mentions that *P. philippensis*, were equally common and on the same ground."

શું આ ટિપ્પણીઓ સ્પષ્ટ સમર્થન આપનાર નથી ?

આ જ સંદર્ભમાં શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યએ 'ગુજરાતનાં પ્રાણીઓની સર્વાનુક્રમણી'ના પાના નં. ૧૩૭ પર આપેલ ટિપ્પણીને પણ લક્ષ્યમાં લઈ શકાય. તે નીચે મુજબ છે.

S 2179 (J 1004) *Pelecanus philippensis* Gmelin,
Spotted-Billed Pelican

વિન્દુ અંકિત ચાંચવાકુ પ્લવ

યાયાવર, શીતકાલ, ઉ.ગુજરાત : (સામાન્યવત્ બાન્સ), (બટલર), સૌરાષ્ટ્ર : (બટલર), ભાવનગર : (પદ્મકાન્ત), કચ્છ : (બટલર).

આ બે મહાનુભાવોની ટિપ્પણીઓને ધ્યાનમાં લેતાં તેમના જ (અર્થાત્ શ્રી પારાશર્યના) લેખમાં આપેલી ટિપ્પણી- "આવી સુંદર ઉડાન ધરાવતાં આ પક્ષીઓ દક્ષિણ ભારતમાંથી અહીં સુધી ના આવવા માટે કોઈ કારણ નથી" - તરફ ઝુકાવ રહે છે. ભલે, આ જાતિ વિરલ કે અસામાન્ય હોય, પણ ગુજરાતમાં તે નથી જ તેમ કહેવું કેટલું યોગ્ય ગણાય ?

ડૉ. કેતન ટાટુ

એ-૩૧, ગોયલ ટાવર્સ, મૈત્રી સોસાયટી સામે, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૧૫

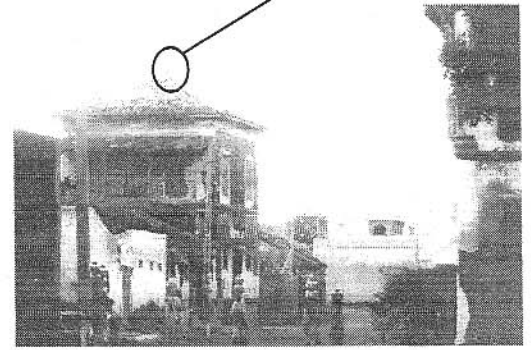
કચ્છમાં ગીધદર્શન

'Down to Earth'માં આવેલા ડૉ. રહેમાની તથા 'Hornbill' માં આવેલા ડૉ. વિભુપ્રકાશના લેખથી, ગીધની વસ્તીમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી ઘટાડો થયો છે, તે અંગે ધ્યાન ખેંચાયું. ગીધ જેવું પક્ષી જોખમમાં મુકાશે તેવું કોઈએ ધાર્યું ન હતું. જે પણ કારણ હોય (રોગ અથવા જંતુનાશકો કે અન્ય કોઈ), પરિણામ ગંભીર છે.

કચ્છમાં ગીધની ચાર સ્થાનિક જાતિ છે, સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked or Whiterumped Vulture), ગીરનારી ગીધ (Longbilled Vulture), ખેરો (Egyptian Vulture or Scavenger Vulture) તથા રાજગીધ (King Vulture). ગીધની બે જાતિ, મુલાકાતી છે. શાહીગીધ (Cinereous Vulture) અને ઊજળું ગીધ (Griffon Vulture). છેલ્લા દશકામાં કરેલી ગીધની નોંધ પરથી એવું લાગે છે કે, જિલ્લામાં ગીધનાં અવલોકનોની સંખ્યા તથા પ્રત્યેક અવલોકનમાં નોંધાયેલી ગીધની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો છે. ખેતીમાં થતો જંતુનાશકોનો વધુ વપરાશ તથા માલધારીઓ દ્વારા વરૂ જેવાં શિકારી પ્રાણીને મારી નાખવા વપરાતાં જીવલેણ રસાયણો, ગીધની સંખ્યામાં થયેલા ઘટાડા માટે જવાબદાર ગણી શકાય. વરૂને મારી નાખવા માલધારીઓ મૃત

પ્રાણીનાં શરીરમાં ઝેરી રસાયણ ભળવી દે છે. આ પ્રદુષિત માંસ બધાં જ અપમાર્જકો (Scavenger) આરોગે છે, ગીધ પણ.

તાજેતરમાં કચ્છમાં આવી ગયેલા બે વિનાશકારી વાવાઝોડાએ (૯ જૂન, ૧૯૯૮ તથા ૧૯-૨૦મે, ૧૯૯૯) ગીધ સહિત સેંકડો વન્ય જીવોનો ભોગ લીધો. માત્ર નલિયામાં જ ૫૦ ગીધ મરી ગયાં. આમ જોઈએ તો ગીધ એક ખમતીધર જીવ છે. અમે સફેદપીઠ ગીધને ૨૪ થી ૩૬ કલાક સુધી

જે.કે.તિવારી

સતત વાવાઝોડાના તોફાની પવન અને મૂશળધાર વરસાદને ઝીલી લેતાં જોયાં છે. ગીધ ઉપરાંત, આ વાવાઝોડામાં હજારો પોપટ, હોલા તથા અન્ય નાનાં પક્ષીઓનો નાશ થયો.

વધુમાં અમે એ નોંધ્યું કે, કચ્છના આ વાવાઝોડા દરમિયાન નાશ પામેલાં ૨૦૦૦૦ જેટલાં ઢોરનો નિકાલ કરવા અમુક સરકારી 'એજન્સીઓએ' ડી.ડી.ટી., બી.એચ.સી. જેવાં નુકશાનકારક જંતુનાશકોનો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉપયાગ કર્યો, જેનાથી ગીધ તથા અન્ય અપમાર્જકોને સહન કરવું પડ્યું. ઘણી વખત અમે ઢોરના મૃતદેહની આસપાસ મરેલાં ગીધ જોયાં. મોટી-વિરાણીમાં મરેલી ગાયના મૃતદેહની આસપાસ દસ ગીધ મરેલાં પડ્યાં હતાં.

એક રસપ્રદ બાબત અમે એ નોંધી કે સફેદપીઠ ગીધ જે સામાન્ય રીતે ઝાડ પર માળો કરે છે, તેને અબડાસા તાલુકાનાં કેટલાંક ગામો જેવાં કે, નલિયા, જખાઉ, લાલા વગેરેમાં ઘરમાં છાપરા પર માળો કરતાં જોયાં અને

જે.કે.તિવારી

ધર પણ બંધ પડેલાં કે અવાવરો નહીં, ભરબજાર કે શેરીઓમાં આવેલાં ચાલુ ઘરો. આ મકાનમાલિકો મોટે ભાગે જૈનો છે, જેઓ અહિંસામાં માને છે. અમારા પ્યાલથી ગીધના આવા માળાનો પહેલાં કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

૨૦મી માર્ચ, ૨૦૦૦ના રોજ જે.કે.તિવારીએ સાયન ગામ પાસે આકાશમાં ૩૫૦ ગીધ એક સાથે ઊડતાં જોયાં. ૨૨મી માર્ચે મોટી-બેર પાસે ૧૮૦ ગીધ આ જ રીતે ગગનવિહાર કરતાં નિહાળ્યાં. આ બે નોંધ ગીધની સંખ્યામાં સુધારાજનક ફેરફારની સૂચક તો નથી ને ? કરછના એ નાના વિસ્તાર પૂરતું તો તેમ કહી જ શકાય.

'બી. એન.એચ.એસ.' ના સૂચવ્યા પ્રમાણે ગીધ-રક્ષક જૂથો (Vulture watch groups) દેશના દરેક ભાગમાં ઊભાં થવા જોઈએ.

શાંતિલાલ વરૂ, જે.કે.તિવારી

સાંધી ઈન્ડ. લી., પો.મોટી બેર, તા.અબડાસા, સાંધીપુરમ્ ૩૭૦૬૫૫

(વિહંગાવલોકન.. અનુ. પા. ૪.. થી)

શિકારી પક્ષીઓ વિષે વધુ જાગૃત બને. તેઓની ઓળખાણ ખૂબ કાળજીથી કરવી પડે કારણ કે, પુસ્ત્રાવસ્થામાં પણ ઘણાંને વિવિધ રંગની અવસ્થાઓ (Phase) હોય છે. બધાં જ અવલોકનોની ચીવટ સાથે નોંધ કરવી જરૂરી છે.

મેં ક્યારેય કાળજીપૂર્વક કોઈ વિગત નોંધી નથી, તેનો મને મોટામાં મોટો અફસોસ છે ! બધી નોંધનું કોઈ સ્વીકૃત કેન્દ્રમાં પૃથક્કરણ થવું જોઈએ અને તેનો અહેવાલ સૌને પ્રાપ્ય હોવો જોઈએ. આપણે ગુજરાતમાં આ કરી શકીએ તેમ છીએ કારણ કે, અહીં પક્ષીનિરીક્ષકોની સંખ્યા વધુ છે. આપણે ખૂબ જ ઉપયોગી માહિતી એકઠી કરી શકીશું. માત્ર સારસ, ખડમોર(Florican) અને હંજ (Flamingo) ઉપર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાને બદલે, આપણે એ જાણકારીથી વાકેફ રહીએ કે, ગુજરાત, યાયાવર પક્ષીઓના માર્ગમાં આવતું એક અગત્યનું સ્થળ છે. વળી આપણે ત્યાં પાણીનાં વિવિધ પક્ષીઓનું પ્રજનન થાય છે અને આપણું રાજ્ય શિકારી પક્ષીઓની દ્રષ્ટિએ પણ અગત્યનું છે. માત્ર પક્ષીનિરીક્ષણના શોખને પોષીને બેસી રહેવું હવે આપણને પાલવે નહીં. સરકારી તંત્રની બેફીકરાઈ અને ક્યારેક અણઘડ વ્યવસ્થાથી થતા રાજ્યના જૈવિક વૈવિધ્યના નુકસાનને હવે કોઈ પણ ભોગે ચલાવી ન લેવાય. શિકારી પક્ષીઓની સારી સંખ્યા અને વૈવિધ્ય ધરાવતું આકાશ, એ તંદુરસ્ત જૈવિક પ્રણાલિ (Ecosystem) નું પ્રતીક છે. તેની સંખ્યામાં થતા ઝડપી ઘટાડા માટે માનવી દ્વારા થતું પર્યાવરણને નુકસાન, એ એક માત્ર કારણ છે. (સમાપ્ત)

૬૪૬, વાસ્તુનિર્માણ સો., સેક્ટર ૨૨, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૨ ફોન : ૪૧૪૧૦

(ટિલોરનો શિકાર.. અનુ. પા. ૫.. થી)

બહુ ઊંચા ન વધતા છોડાંખરાં જેવી વનસ્પતિવાળી વિશાળ ખુલ્લી જગાઓમાં તે રહે છે. વાવેલાં ધાન્યોના દાણા જેવા ખોરાકની વિપુલતા મળે, ત્યારે જ ક્વચિત્ તે મોટા સમૂહમાં કે ટોળાંમાં દેખાય છે. નર, બહુપત્નીધારી હોવાથી ટિલોરને બંધનાવસ્થામાં પ્રજનન કરવાનું અઘરું નથી. ખરી જરૂર તો ૧૦૦-૨૦૦ હેક્ટરના મોટા સલામત રક્ષિત સ્થળોની છે, જેમાં ટિલોરને માફક આવે તેવી કુદરતી પરિસ્થિતિ હોય. તેમાં એક નર

અને એકથી વધારે માદાઓને છૂટાં રાખી શકાય. આ માટે કુદરતમાંથી પકડેલો અને પાંખનાં અમુક પીંછાં કાપેલો નર રાખવો હિતાવહ ગણાય. શક્ય હોય તો આવાં સલામત સ્થળો વધારે હોવાં જરૂરી ગણાય. આમાં રાખેલાં પુખ્ત પંખીઓને 'કંટ્રોલ બર્ડ્ઝ' કહેવાય. ઉષ્માયંત્ર (incubator) માં જન્મેલાં બચ્ચાં કે નાના વાડાઓમાં અન્ય પંખીઓ દ્વારા ઈંડાં સેવાઈને જન્મેલાં બચ્ચાંને લાવીને આવા રક્ષિત વાડાઓમાં છૂટાં મુકવાં. નવાં દાખલ કરેલાં બચ્ચાં અને 'કંટ્રોલ' પંખી સાથેનાં બચ્ચાંની ઉમરમાં એક-બે દિવસથી વધારે ફરક ન હોય તો પાલક માબાપ તેમને સ્વીકારી લેશે. આવી યોજનાનું સંચાલન વિશેષજ્ઞોની દેખભાળ હેઠળ થવું જોઈએ. કેટલાક આરબ દેશો, ભારત, પાકિસ્તાન (અલુચિસ્તાનમાં) અને રશિયામાં આવું કરવા માટેની આદર્શ પરિસ્થિતિ છે. લાગતા વળગતા સૌના અથવા મોટાભાગનાના પરસ્પરના સહકારથી આ કરી શકાય તો તે સફળ થવાની તકો વધારે રહે. આ યોજના માટેનું ભંડોળ સંબંધિત દેશો આપે અથવા તો વન્ય જીવોનાં સંરક્ષણને વરેલી સંસ્થાઓને તે માટે વિનંતી કરી શકાય. ઉપર જે બધું દર્શાવ્યું છે, તે તો ટિલોરને ફરી કુદરતી વાતાવરણમાં પ્રસ્થાપિત કરવા અંગેની ફક્ત આછી રૂપરેખા છે. વિષયનું સાંગોપાંગ નિરુપણ કરવાનો અવકાશ આવા લેખમાં સ્વાભાવિકપણે જ મર્યાદિત રહે. ઉપર જે સૂચવ્યું છે, તે જરૂરી ફેરફાર સાથે અન્ય પંખીઓને પણ લાગુ પડી શકે.

ભાઈ ભરત રૂઢાણીએ લીધેલી ટિલોરની તસવીર ('વિહંગ', વર્ષ-૨, અંક-૩, વર્ષા -૯૯) પૈકી એક, જેમાં તે જમીન પર બેસી ગયેલું જોવા મળે છે, તેની એક સારી ચોખ્ખી નકલ હું મેળવી શકું તો તે મને ઘણી જ ઉપયોગી થશે. આ પક્ષી જ્યારે જમીન સરસું દબાઈ, સંતાવા માટે બેસી જાય છે ત્યારે, તેની ડોક અને માથું પીઠ તરફ સંકેલી લેતું હોય છે. આ ખાસિયત પર હું નોંધ લખવા માગું છું. અમુક નિષ્ણાતોએ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે, જ્યારે ટિલોર સંતાય છે, ત્યારે તે જમીન પર દબાઈ જતી વેળાએ પોતાની ડોક જમીન પર સામે લંબાવી દે છે. મારો અનુભવ એથી જુદો છે. મેં ઘણી વાર આ પક્ષીને છુપાઈ જતાં જોયેલું છે અને દરેક વખતે તેની ડોક પાછળ પીઠસરસી વાળી, દબાવી દેતાં જોયાં છે.

જ્યુબીલી ગ્રાઉન્ડ, જિ. કચ્છ, ભુજ ૩૭૦૦૦૧

INDIAN BIRD CONSERVATION NETWORK (IBCN) PARTNERSHIP INFORMATION

INTRODUCTION

Indian Bird Conservation Network (IBCN) is a network of organizations and individuals who have agreed to collaborate to promote the conservation of birds in India and through them, the conservation of biodiversity as a whole. Its aim is to promote conservation of birds and their habitats through development of a national network of individuals, organizations and the Government. The network is made up of partners and a network co-ordinator who is a member of the staff of Bombay Natural History Society. The function and activities of the network are monitored by a monitoring committee, which is elected by the partners of the network. The network has been started with support from the Royal Society for the Protection of Birds (RSPB), UK's leading NGO in bird conservation. In order to help make it a self-sustaining network, we will ask you to join this network by paying annual fee of Rs.100 (DD/cheque in favour of the Bombay Natural History Society).

BENEFITS OF MEMBERSHIP

- With your membership, you will get a copy of our quarterly newsletter MISTNET which has articles on bird conservation and keep you informed about meetings and network's activities and national and international bird conservation news.
- Opportunity to participate in network activities, research projects, workshops.
- Opportunity to bring conservation issues to na-

tional audience and to support action by other network members for the conservation of Indian birds and their habitats.

HOW TO JOIN?

Complete the form (available from the addresses given below) and send it to the State co-ordinator. The application will be forwarded by the state co-ordinator after comments to network co-ordinator. If the application fits the criteria of membership of IBCN, the network co-ordinator will issue a Partnership Agreement for signature by the applicant. The applicant must return the signed partnership agreement to the BNHS network co-ordinator within 3 months with payment of an annual fee. IBCN reserves the right to accept or reject an application with an explanation by the network co-ordinator.

For more information contact: Network Co-ordinator, Bombay Natural History Society, Hornbill House, Shaheed Bhagat Singh Road, Mumbai-400023. Tel: 022-2821811, Fax 022-2837615, Email:bnhs@bom4.vsnl.nst.in

(IBCN is a national body framed by BNHS. It is not to be confused with the Statelevel Birdwatchers Society being envisaged by some of us and the reference of which was made in the last issue of Vihang. Vihang is not representing IBCN. State co-ordinator for IBCN is Mr. Lavkumar Khachar, on whose request this announcement is made. Correspondence should be directed to Shri Lavkumar Khachar, 646, Vastunirman Soc., Sector 22, Gandhinagar - 382022)

ટહુકો, પક્ષીનો.....

ટહુકો, પક્ષીનો..

નાનપણથી જ પક્ષીઓ પ્રિય. નાના હતા ત્યારે, હું ને મારા મોટાભાઈ અનિલ, પક્ષી જોવા વગડામાં નીકળી પડતા. ત્યારે ગામડામાં રહેતા હોવાથી કોઈ પુસ્તકો અમારી પાસે ન હતાં. અમે અમારી કલ્પનાથી પક્ષીઓનાં નામ જાતે પાડતા, જેમ કે બ્રાહ્મણી મેનાને 'પટપટ' કહેતા! બાપુજીએ અમારા ફળિયામાં પક્ષી માટે અનાજ અને પાણીની વ્યવસ્થા કરેલી, જે અમે વ્યવસ્થિત સાફ રાખતા અને નિયમિત ભરતા. ઉનાળાની કાળઝાળ ગરમીમાં જ્યારે શકરસોર (Purple Sunbird) તથા અન્ય પક્ષીઓ પાણીના કૂડામાં નહાતાં નહાતાં પાંખો ફફડાવતાં ત્યારે, તે જોવાની મજા પડતી. સમય જતાં સુરત સ્થાયી થતાં આ શોખને વધારે પ્રોત્સાહન મળ્યું. ધીમે ધીમે એકાદ પુસ્તક અને સાદું દૂરબીન વસાવ્યાં. પક્ષીઓનો જાતે અભ્યાસ કરતા. ૧૯૮૦માં 'સુરત નેચર ક્લબ'માં જોડાયાં. દર ગુરુવારે મીટીંગમાં જતા. ક્લબના પ્રમુખ સ્નેહલભાઈ પટેલ સાથે ચર્ચાઓ થતી. ૧૯૮૨માં B.N.H.S. અને W.W.F.ના સભ્ય થયા. ખૂટતી માહિતી મળવા લાગી. B.N.H.S., પક્ષીના અવાજની કેસેટ બહાર પાડશે તેવી જાણ થતાં પત્રો લખ્યા, પણ ત્યાંથી જવાબ મળતા કે કેસેટ બહાર પાડીશું એટલે જાણ કરીશું. ઘણો સમય જવા છતાં કેસેટ હાથ ન આવી. કોઈ તરફથી જાણવા મળ્યું કે, 'બહારના દેશમાં ભારતનાં પક્ષીઓના અવાજની કેસેટ મળે છે.' સાંભળી પુશ થયો. મારા સગા-સબંધી-મિત્રો દ્વારા મંગાવી, પણ ત્યાંથી પણ નિરાશા મળી. ક્યાંય કેસેટ મળી નહીં.

એક સાંજે નેચર ક્લબના શ્રી સ્નેહલ પટેલ સાથે ચર્ચા થઈ કે પક્ષીના અવાજ રેકોર્ડ કરવા હોય તો શું કરવું અને આ કામ આપણે કરી શકીએ કે નહિ. સ્નેહલ પટેલે કેવી રીતે અવાજ રેકોર્ડ કરવાનું મશીન બનાવવું એની માહિતી આપી અને બાકીનું કામ મારા મોટાભાઈના ખાસ મિત્ર અશોક ખાયરે પૂરું કર્યું. પોતાનું કામ પડતું મૂકી, તાત્કાલિક એક કલાકમાં જ 'એન્ટેના ડીશ' બનાવી આપી. સારી કંપનીના 'પ્રોફેશનલ ટેપરેકોર્ડર' અને 'હેડફોન' લીધા. બસ, બીજે દિવસે સવારથી જ નીકળી પડ્યો. સવારે ૬ થી ૧૦ ઘ.ગુ. યુનિવર્સિટી, ડુમસ ગામના બગીચા, વેડ રોડની વાડીઓ, કામરેજ ગામની ખીણો, તથા આજુબાજુની અનેક જગ્યાએ રખડપટ્ટી કરીને અવાજ એકઠા કરવા લાગ્યો. રવિવારે તો સવારે ૬ થી આખો દિવસ, જંગલોમાં 'ડીશ' લઈને રખડતો. આવી ૬૦૦ કલાકની મહેનત પછી, લગભગ ૬૦ જેટલાં પક્ષીના અવાજ રેકોર્ડ કર્યાં.

નેચર ક્લબના સ્નેહલભાઈ સામે આ કામ રજૂ કર્યું. તેઓ સાંભળીને ચકિત થઈ ગયા અને કેસેટ બહાર પાડવાનું નક્કી કર્યું, જે તા. ૮-૮-૨૦૦૦ ના રોજ પ્રસિધ્ધ થઈ. હવે બીજો ભાગ લગભગ તૈયાર થઈ ગયો છે. તેમાં ત્રીજાં ૮૦ પક્ષીઓના અવાજ છે. ભારતનાં તમામ પક્ષીઓના અવાજ 'રેકોર્ડ' કરવાની ઈરછા છે. સુરત નેચર ક્લબના જે સભ્યો બહારના દેશોમાં સ્થાયી થયા છે, તેઓને જાણ થતાં તેઓએ સારી ગુણવત્તા ધરાવતી 'ડીશ' ખરીદીને મોકલી. ખૂબ આનંદ થયો. આખા દેશમાં ગમે ત્યાં જવા માટેના ખર્ચની તૈયારી, ગાર્ડન મીલના પ્રફુલ્લભાઈ શાહે બતાવતાં, કામમાં ઉત્સાહ આવી ગયો. ભવિષ્યમાં દરેક પક્ષીપ્રેમીને બધાં જ પક્ષીના અવાજ સાંભળવા મળશે એવી આશા રાખું છું.

પક્ષીપ્રેમીઓને જણાવવાનું કે આપના ઘર, ખેતર આસપાસ પક્ષીઓની સારી સંખ્યા હોય અને સુંદર અવાજો સાંભળવા મળતા હોય તો મને જણાવવા વિનંતી.

મુકેશ ભટ્ટ

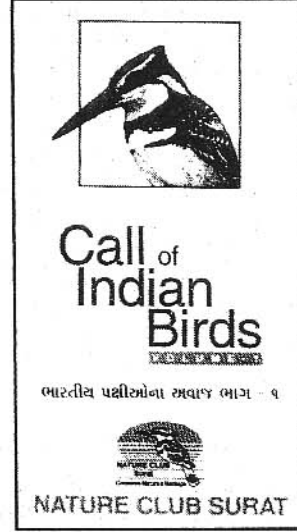
સૂર્યકિરણ એપાર્ટમેન્ટ, ઘોડદોડ રોડ, સુરત-૧

(આ કેસેટની વધારે સ્પષ્ટ અને સુંદર અવાજ સાથેની નવી આવૃત્તિ બહાર પડી ગઈ છે તથા કેસેટનો બીજો ભાગ પણ લગભગ તૈયાર થઈ ગયો છે, એવું શ્રી મુકેશ ભટ્ટ સાથેની વાતચીત પરથી જાણવા મળ્યું છે. - સંપાદક)

પક્ષીઓના અવાજની ઓડિયો કેસેટ - એક અભિપ્રાય :

'કોલ ઓફ ઈન્ડિયન બર્ડ્સ', કિંમત રૂ. ૧૨૫, પ્રાપ્તિસ્થાન: સુરત નેચર ક્લબ, ૮૧, સર્જન સોસાયટી, અઠવાલાઈન્સ, સુરત-૩૯૫૦૦૭, ફોન : ૦૨૬૧-૨૨૭૫૯૬

✿ 'સુરત નેચર ક્લબ' તરફથી તાજેતરમાં આપણાં કેટલાંક જાણીતાં પક્ષીઓના અવાજની ઓડિયો કેસેટ બહાર પડી છે. દેશમાં લગભગ ૨૦૦૦ જાતિના પક્ષીમાંથી ૫૮ પક્ષીના અવાજ આ કેસેટમાં છે. પ્રયત્ન સારો છે, પણ

ટેકનીકલ ક્ષતિ રહી ગઈ છે. જેમ કે, જે કેસેટમાં અવાજ રેકોર્ડ થયો હતો એમાંથી 'માસ્ટર કેસેટ'માં ટ્રાન્સફર કરતી વખતે પક્ષીના અવાજની સાથે કેસેટના ઘરઘરાટનો અવાજ પણ રેકોર્ડ થયો છે, દા.ત. તલિયો તેતર (Painted Partridge). કેટલાંક પક્ષીઓના અવાજ દૂરથી રેકોર્ડ થયા છે, તેની અસર બરાબર આવતી નથી, દા.ત. ખલિલી (Curlew). બપૈયાને તો બધા ઓળખતા જ હશે, એમ માની 'કોમેન્ટ્રી' આપનાર બહેન બીનીતા પંડ્યા, એનું નામ જ બોલ્યા નથી. કેટલાંક પક્ષીઓના અવાજ કરતાં બેકગ્રાઉન્ડમાં બોલાતાં પક્ષીઓના અવાજ વધારે સ્પષ્ટ છે, જેમ કે પોપટના

અવાજમાં બેકગ્રાઉન્ડમાં સંભળાતો કાગડાનો અવાજ સ્પષ્ટ છે, એટલું જ નહિ, એ છવાઈ જાય છે. કોઈ 'સાઉન્ડ રેકોર્ડિસ્ટ'ની મદદ લીધી હોત તો આ બધી ટાળી શકાય તેવી ક્ષતિઓ દૂર થઈ શકી હોત. પ્રત્યેક પક્ષીના અવાજ પહેલાં તેનું નામ અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમાં બોલવામાં આવે છે તે આવકાર્ય છે. રાતનાં પક્ષીઓમાં માત્ર દશરથિયા (Common Indian Nightjar) નો અવાજ છે. એક પણ ઘુવડનો અવાજ કેસેટમાં નથી. તે જ રીતે ગાયક પક્ષી તરીકે ઓળખાતાં, શોભિંગી, શમા, દેયડ કે આપણા ઘર આંગણાની બ્રાહ્મણી મેના, જો મૂડમાં હોય તો તમને કેટલા પ્રકારનું સંગીત સંભળાવી શકે! એ અવાજ પણ રેકોર્ડ થયા નથી. કેસેટમાં જગ્યા તો ખાસ્સી રહી ગઈ છે. અવાજ રેકોર્ડ કરનાર ભાઈ મુકેશ ભટ્ટે ધાર્યું હોત તો પુશીથી વધુ ૧૫-૨૦ પક્ષીઓના અવાજ ઉમેરી શક્યા હોત.

પક્ષીઓના આ અવાજ સાંભળ્યા પછી કુદરતમાં આ જ પક્ષીઓને અવાજ પરથી ઓળખવામાં આ કેસેટ કેટલી મદદરૂપ થાય એ વિશે મારા મનમાં શંકા છે.

કેસેટ સાથે પ્રસિધ્ધ થયેલી પુસ્તિકામાં પક્ષીઓનાં નામ, કમબધ્ધ અને સરસ ચિત્રો સાથે આપવામાં આવ્યાં છે. પુસ્તિકા નાની છે પણ એનું મુદ્રણ સારું છે. આશા રાખીએ આ કેસેટની નવી આવૃત્તિ વખતે 'સુરત નેચર ક્લબ' વધારે પક્ષીઓના અવાજ લઈને આવશે.

ચિનુ પંચાલ

૫૬૮, વાસ્તુનિર્માણ સોસાયટી, સેક્ટર ૨૨, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૨૨

✿ વિહંગના માધ્યમ દ્વારા હું સુરતના પક્ષીપ્રેમી ભાઈ શ્રી મુકેશ ભટ્ટને અભિનંદન આપવા માગું છું. તેમણે પક્ષીઓના અવાજની ખૂબ જ સુંદર કેસેટ તૈયાર કરી છે. તે પક્ષીપ્રેમી, પક્ષીનિરીક્ષકો અને પક્ષીવિદો સૌને ઉપયોગી બનશે એવું મને લાગે છે. મારી પાસે બી.એન.એચ.એસ.ની પણ બંને કેસેટો છે, પણ એના કરતા આ કેસેટ વધુ સુશ્રાવ્ય છે. વળી, જોવાની વાત એ છે કે તેમાં બી.એન.એચ.એસ.ની કેસેટના બહુ ઓછા પક્ષીઓના અવાજનું પુનરાવર્તન થયું છે. ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

ડૉ. પીયૂષ પટેલ,

એક્સર અને સોનોગ્રાફી ક્લીનિક, અવી આર્કેડ, ડૉક્ટર હાઉસ સામે, હાલર રોડ, વલસાડ ૩૯૬૦૦૧

પૂબ જ સુંદર પ્રેરણાદાયી કાર્ય થઈ રહ્યું છે. પ્રકૃતિપ્રેમીઓ માટે, વિશેષતઃ પક્ષીપ્રેમીઓ માટે સર્જિત 'વિહંગ' વિષે હું શબ્દોમાં કશું જ લખી શકું તેમ નથી. પાંચ-પંદર પક્ષીઓ ઓળખી શકવાની મારી ક્ષમતા, પણ તેમનાં જતન પ્રત્યેની સમગ્ર માનવજાતની જવાબદારીનું ભાન 'વિહંગ' થકી જ થયું.

વૃક્ષપ્રેમીઓને મારી ખાસ વિનંતી છે કે, યોમાસામાં વૃક્ષો રોપતી વખતે દર ૧૦ વૃક્ષે એક ફળાઉ વૃક્ષ જરૂર ઉગાડજો, જેથી ૫-૮ વર્ષે એનાં ફળો પક્ષીઓ આરોગી શકે. ધાબામાં ચણની સાથોસાથ એકાદ ચીકું, સફરજન, ટેટી, દાડમ, કે તરબૂચ પણ મૂકજો. નાનાં પક્ષીઓ ફળ જોઈને ખીલી ઊઠે છે.

અરૂણ ત્રિવેદી, અમદાવાદ

'વિહંગ' અમને બધાંને સરસ રીતે આકાશમાં પણ લઈ જઈ શકે છે. છેલ્લા 'વિહંગ'માં હરિનારાયણ આચાર્યનું એક પાનાનું જીવનચરિત્ર પૂબ જ ગમ્યું. નાનપણમાં 'વનેચર'ના લેખો 'કુમાર'માંથી વાંચતો અને એમાંથી પ્રેરણા મેળવતો, પણ શ્રી લાલસિંહભાઈએ એમના જીવનની અદ્ભુત વિશેષતાઓ પૂબ સરસ રીતે આપણી સામે મૂકી દીધી. સમાજ કેવી કેવી વ્યકિતઓની સાધનાથી બને છે, તે સરસ રીતે સમજાવી દીધું. 'વિહંગ' અમને બધાંને વધારે સરસ નાગરિક પણ બનાવી રહ્યું છે.

કાન્તિસેન શ્રોક, ભુજોડી.

એક મોરે મારી મૈત્રી કરી છે. થોડા દિવસ અગાઉ મેં એને ચણા નાંખવા માંડ્યા. પછી તો એ સમયસર ડોકિયું કરતો. મીમે ધીમે વિશ્વાસ બેસવાથી મારા હાથમાંથી ચણા લેવા માંડ્યા. વચ્ચે હું બહારગામ જઈને આવ્યો ત્યારે, નહીં ગમ્યું હોય કે કેમ, એક જોરદાર ટડુંકો કરીને મને ઠપકો આપ્યો !

તમારી પ્રવૃત્તિ પૂબ સરસ છે. પક્ષીઓની મૈત્રી સાથે કેટલાક પક્ષીપ્રેમીઓને પણ તમે સારા એવા જીતી લઈને એક પક્ષી-કુટુંબ ઊભું કર્યું છે, એવું 'વિહંગ' પરથી લાગે છે. પક્ષીઓ સાથે વિહાર કરવાનું મન થાય પણ, એ બધું હવે મારા કલ્પના- જગતને સોંપ્યું છે. શરીર સાધારણ સાથ આપે છે.

પ્રા. આર. અંસ. ત્રિવેદી, અમદાવાદ

'પરબ'માં અને એ અગાઉ અન્ય જગ્યાએ 'વિહંગ' વિષે જાણીને પૂબ જ આનંદ થયો હતો. આપણી આસપાસના પક્ષીવૈવિધ્યને આપણે જોતા નથી, દરકાર નથી રાખતા ત્યારે તમારો આ પ્રયત્ન ઘણો યશોદાયી છે. આ કામ કરવા જેવું જ હતું.

મેં ૧૯૮૫ માં 'સાહિત્યિક સામયિકો' પર સંશોધન કરી પી. એચ. ડી. ની ઉપાધિ મેળવી છે. હાલમાં કાલોલ (પંચમહાલ) કોલેજમાં ગુજરાતીનું અધ્યયન, અધ્યાપન કરી રહ્યો છું. મજાની વાત એ છે કે, આજ સુધી હું ઘરઆંગણે આવતાં ચાર-પાંચ પક્ષીઓથી વધારે કાંઈ જાણતો ન હતો, પરંતુ, મારા ત્રણ વર્ષના દીકરાને પક્ષીઓમાં એટલો જીવંત રસ છે કે એને મેં પક્ષીઓનાં પુસ્તકો વસાવી આપ્યાં છે. તેમનાં કેટલાક તો તે ઓળખી પણ બતાવે છે. કોઈ નવું પક્ષી કાલોલની પ્રકૃતિમાં દેખાય તો અમને સાદ પાડીને બોલાવે છે.

તમોએ 'વિહંગ'ને નિઃશૂલક શા માટે રાખ્યું છે, એ સમજાતું નથી. આ પ્રવૃત્તિ માટે સફળતા ઈચ્છું છું.

કિશોર વ્યાસ, કાલોલ (જિ. પંચમહાલ)

'વિહંગ'માંથી સાભાર ઉતારો કરી કેટલીક માહિતી અમારા 'નોટીસબોર્ડ' પર મૂકી છે. પંખી-જગત સુધી પહોંચવામાં, પંખી અને માનવની વચ્ચે નીકટતા સાધવામાં 'વિહંગ' એક સરસ માધ્યમ બની રહેશે.

ગૌતમ જોષી, જાફરાબાદ

'વિહંગ' અંક-૭ પ્રાપ્ત કરી પૂબ આનંદ થયો. પક્ષીસૃષ્ટિ વિષેનું જ્ઞાન અને વધુ જાણવાની પ્રેરણા ગુજરાત સરકાર દ્વારા પ્રકાશિત 'ગુજરાત' સાપ્તાહિકના ૨૪૫૫ જયંતિ વર્ષ, પક્ષી વિશેષાંકથી (૭, ૧૩ ડિસે, ૧૯૮૪) મળી. આ અંક પ્રવાસ દરમિયાન વાંચવા લઈ આવ્યો હતો. તે વખતે મારી ઉંમર ૩૪ વર્ષની હતી અને પ્રા. આ. કે. માં તબીબી અધિકારી તરીકે ફરજ બજાવતો હતો. પક્ષીસૃષ્ટિની અજાયબીઓ અને જાત જાતનાં પક્ષીઓ વિષે વધુ જાણવાની ઈચ્છા પ્રબળ થઈ. ત્યાર પછી, જિલ્લા કક્ષાની કામગીરી બજાવતાં ફરજના ભાગ રૂપે પ્રવાસ કરતાં, વધુ વિસ્તારો જોવાની તક મળતી રહે છે. સમયનો ખ્યાલ જ નથી રહેતો અને પ્રવાસનો થાક પણ ઓછો લાગે છે. એમાંય બદલીઓ થતી રહેવાથી જુદા-જુદા ભૌગોલિક વિસ્તારો અને તેમાં મળતાં પક્ષીઓ જોવાનો અવસર મળતો રહે છે.

ખંભાત તાલુકો (આણંદ જિ.) અને માતર તાલુકો (ખેડા જિ.) પક્ષીઓની દ્રષ્ટિએ ખૂબ સમૃદ્ધ છે. અહીં ઘણાં જળાશયો આવેલાં છે, જેમાં પરિએજ, કનેવાલ અને વાંક તળાવ મુખ્ય છે.

ડૉ. એસ. સી. વશિષ્ઠ, નડિયાદ.

હું ધોરણ -૯ માં અભ્યાસ કરું છું. મને પક્ષીનિરીક્ષણનો વિશેષ શોખ છે. પંખીઓ પ્રત્યે ઊંડી ચાહના છે. હું 'સુરત નેચર ક્લબ'નો સભ્ય છું. 'વિહંગ'ના બે અંકો વાંચ્યા. પૂબ જ ગમ્યા. 'વિહંગ' ગુજરાતીમાં પ્રગટ થવાથી મારા જેવા ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણનારા વિદ્યાર્થીઓ માટે પૂબ જ ઉપયોગી નીવડ્યું છે. ગયા વર્ષે, ૧૪-૨-૧૯૮૫ના રોજ પરિએજ અને તેની આજુબાજુના વિસ્તારોમાં ૪૮ સારસ જોયાં હતાં. 'વિહંગ'ની જાણ હમણાં જ થઈ હોવાથી આ માહિતી પહેલાં મોકલી શક્યો ન હતો.

ભૌમિક શાહ, સુરત

'વિહંગ' નો બીજો અંક વાંચવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું. પૂબ મજા આવે છે. એક જ બેઠકે અંક પૂરો થઈ જાય છે. 'તેતર વિષે' પૂબ ગમ્યું.

રવિવારે રેલવેના પાટા પર જવાનો મોકો મળી જાય છે. યાપ, કલકલિયો, પતરંગો અને તેતર જેવાં અનેક પક્ષીઓ જોવા મળે છે. હમણાં જ મેં તેતરનાં નાનાં-નાનાં બચ્ચાં જોયાં. તેની દોડવાની ઝડપ અને છટાં અદ્ભુત છે. રસ્તામાં જ એક મોટો વડલો આવે છે. તેમાં કેટલાય બગલા (Egrets) રાતવાસો કરે છે. આખો વડ ચરક અને બગલાઓથી સફેદ દેખાય છે.

થોડા દિવસ પહેલાં માધવપુર આશ્રમના વગડામાં એક સુંદર પક્ષીનો પરિચય શ્રી ગોવિંદભાઈ

વેકરિયાએ કરાવ્યો. તેનું નામ તરવરિયો માખીમાર (Greyheaded Flycatcher). આ પક્ષીની જીવડાં પકડવાની ચપળતા જોવાની પૂબ જ મજા પડી.

હંપી જોષી, કેશોદ.

'વિહંગ'ની ઉડાન પક્ષીપ્રેમીઓ સુધી સીમિત ન રહેતાં સાહિત્યસર્જકની દુનિયા સુધી પહોંચી છે, તેનું પ્રમાણ 'ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ' દ્વારા પ્રકાશિત 'પરબ'ના જાન્યુ. ૨૦૦૦ના અંકમાં 'વિહંગ'નો પરિચય આવતાં મળ્યું.

આપ સર્વે દ્વારા ઉઠાવાતી જહેમત નિજાનંદ માટે જ હોવા છતાં, ગુજરાતની પ્રજા બહોળી સંખ્યામાં 'વિહંગ'ની ઝંખના કરતી થઈ છે, તે આનંદની વાત છે. 'પક્ષીઓના અવાજ'ની કેસેટ ઉપર આવેલા મૂલ્યાંકનથી જાણ થતાં B.N.H.S.માંથી તે મંગાવી હતી. સ્તુત્ય પ્રયોગ છે. અમુક પક્ષીઓના અવાજ સાંભળ્યા પછી ઓળખવા વધુ સહેલા પડે. આણંદની નજીક લાભવેલની આસપાસના વિસ્તારમાં ભરાઈ રહેલા પાણીમાં, પાણીનાં વિવિધ પક્ષીઓ જોયાં. (૧૩-૩-૨૦૦૦નો પત્ર)

રશ્મિન જોષી, આણંદ

મુ. શ્રી. લાલસિંહભાઈને મેં 'વિહંગ' મોકલવા જણાવેલું. અંક મળ્યો છે. મને તે પૂબ જ ગમ્યો છે. નિયમિત પક્ષીનિરીક્ષણ કરી શકતો નથી, પણ મને આ પ્રવૃત્તિનું પૂબ જ આકર્ષણ છે.

ગંભીરસિંહ ગોહિલ, ભાવનગર.

'વિહંગ' મળ્યું. પૂબ જ સરસ, ગમી જાય તેવું છે. મોકલતા રહેજો. પક્ષીજગતની અદ્ભુત વિગતો વાંચતાં પ્રકૃતિ સાથે તાદાત્મ્ય કેળવવાનો, જાગતાં-જોતાં રહેવાનો સંદેશ છે. જે બચે તે બચાવી લઈએ.

ગુણવંતરાય જોષી, ભાવનગર

શિશિર -૨૦૦૦નો 'વિહંગ'નો અંક વાંચતાં તે ગુજરાતી 'ન્યુઝલેટર' જ લાગ્યું. 'ગૌરીશંકર તળાવ' અને શ્રી લવકુમાર ખાયરનો 'શાહી ઉડાન' પૂબ ગમ્યા. મારી નોંધ વિસ્તૃત રીતે લેવા બદલ આભાર. 'ડની'ની નોંધમાં જે મોટી દરિયાઈ વા બગલી (Large Crested Tern)નો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તે પૂબ જ અગત્યનો હતો. તે ઓછી અને મધદરિયે (ocean bird) સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે. ડૉ. તેજ મુંડકૂરે તેનો 'Gulf of Kutch' ની યાદીમાં ઉમેરો કર્યો હતો.

અશોક મશરૂ, રાજકોટ.

'પરબ' જાન્યુ. ૨૦૦૦ના અંકમાં 'વિહંગ' વિષે વાંચ્યું. અમે કોલેજમાં જીવશાસ્ત્ર તથા વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિષય સાથે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓનું ૧૯૮૬ થી એક પ્રકૃતિ-મંડળ ચલાવીએ છીએ, જે W.W.F. વડોદરા શાખા સાથે સંલગ્ન છે. પેટલાદ વનવિભાગના સૌજન્યથી અમે પક્ષીદર્શન અને વનસ્પતિદર્શન અંગેના અભ્યાસ-પ્રવાસ પણ યોજાએ છીએ. જૂનથી આપના 'મેગેઝીન'ને અમે વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે મૂકી તેનો યોગ્ય પ્રતિસાદ આપીશું.

પ્રો. પી. જે. ભાવસાર, પેટલાદ